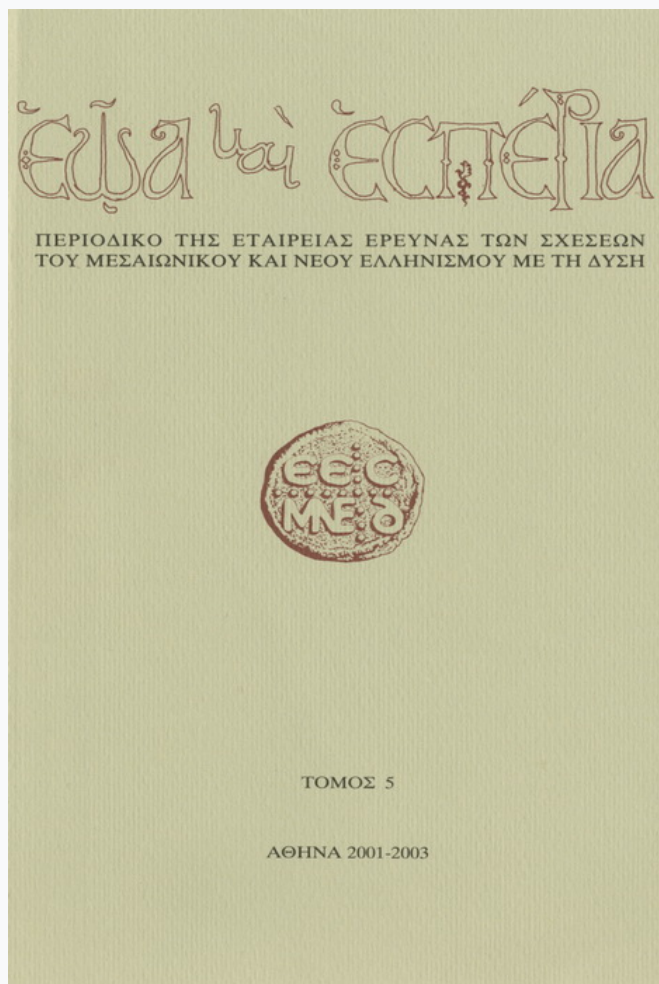

Eoa kai Esperia

Vol 5 (2003)

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (Ή
περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας)

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

doi: [10.12681/eoaesperia.64](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.64)

To cite this article:

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ Μ. (2003). Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (Ή περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας). *Eoa Kai Esperia*, 5, 147–177.
<https://doi.org/10.12681/eoaesperia.64>

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (*Η περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας*)*

Άφεταιρία για τὸ θέμα πὺν ἐξετάζουμε ἀποτέλεσε μιὰ διάταξη στὸ Ζάκονικ (ἀρ. 64), στὸν «Κώδικα τῶν Νόμων» τοῦ τσάρου τῆς Σερβίας Στέφανου Δουσάν (1331-1355), πὺν ὀρίζει *Ἡ χήρα κλώστρια νὰ εἶναι ἐλεύθερη, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ ἱερέας*¹. Ἡ πολὺ σύντομη, σχεδὸν λακωνικὴ, αὐτὴ διάταξη παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ θίγει ἓνα πρόβλημα μὲ προεκτάσεις κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ τονιστῇ ὅτι εἶναι ἡ μοναδικὴ ρύθμιση τοῦ Κώδικα, πὺν ἀναφέρεται σὲ γυναῖκα² καὶ μάλιστα σὲ συνάρτηση μὲ συγκεκριμένο ἐπάγγελμα. Πρὶν σχολιάσω τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς διάταξης, θεωρῶ χρήσιμο νὰ ὑπενθυμίσω ὁρισμένα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν Κώδικα καὶ τὶς πηγές του, καθὼς καὶ μὲ τὴν οικονομικὴ κατάσταση στὴ Σερβία τὴν ἐποχὴ τῆς σύνταξης τοῦ Κώδικα.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ Ζάκονικ, πὺν ἐκδόθηκε σὲ δύο χρόνους (τὸ 1349 κατατέθηκαν τὰ ἀρθρα 1-135 καὶ τὸ 1354 τὰ ἀρθρα 136-201), συντάχθηκε μὲ ἐντολὴ τοῦ Στέφανου Δουσάν, πὺν, στὸ πλαίσιο ἐνὸς εὐρύτερου νομικοῦ ἐγχειρήματος κωδικοποίησης τῶν νόμων, ἐπιχείρησε νὰ ἐπιβάλλει ἓνα ἐνιαῖο δίκαιο σὲ ὅλο τὸ ἐκτεταμένο κράτος του. Ὁ Κώδικας ἀποτελεῖ σπουδαῖο νομικὸ κείμενο, πὺν καθρεφτίζει τὴν κατάσταση τῆς Σερβίας τὸν 14ο αἰ.³, δηλ. τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἐπέκτασης τοῦ Σερβικοῦ κράτους,

* Μιὰ πρώτη σύντομη παρουσίαση τοῦ θέματος δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο *La filandière serbe à la production artisanale (milieu du XIVe s.)*, στὸ *Zbornik Radova* 38 (1999/2000) 351-356 (μὲ περὶληψη στὰ σερβικά, σ. 356-357).

1. Πὰ τὸ ἀρθρο 64 τοῦ Κώδικα βλ. γενικὰ Α. SOLOVIEV, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354 godine*, Βελιγράδι 1980, σ. 226 καὶ Μ. FILIPOVIĆ, *Sirota kudelnjica* (Ἡ χήρα κλώστρια), *Zbornik MS za drustvene nauke* 5 (1953) 40-47. Πρὸβλ. Δ. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Položaj žene u Dubrovniku u XIII i XIV veku* (Ἡ θέση τῆς γυναῖκας στὸ Dubrovnik τὸν 13ο καὶ 14ο αἰ.), Βελιγράδι 1974, σ. 2, 120.
2. Μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴν ἀναφορά στὴν τσαρίνα, πὺν ὅμως ἐντάσσεται σὲ ἄλλο πλαίσιο καὶ συνδέεται μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία.
3. Μ. KOSTRENIĆ, *Dušanov Zakonik kao odraz stvarnosti svoga vremena* (Ὁ Κώδικας τοῦ Δουσάν ὡς ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς του), *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana* (Συλλογὴ γιὰ τὴν ἑξακοσιοστὴ ἐπέτειο τοῦ Ζάκονικ τοῦ τσάρου Δουσάν), Βελιγράδι 1951, σ. 27-44 (στὸ ἐξῆς: *Zbornik*).

άλλα και της μεγάλης ανάπτυξης των κρατικών δομών και της οικονομίας. Αποτελεί εκτός των άλλων βασική πρωτογενή, ἄρα αὐθεντική, πηγή για τη μελέτη της κοινωνίας και της κοινωνικής διαστροφώματος και των σχέσεων του κράτους με τις διάφορες κοινωνικές ομάδες και των ομάδων μεταξύ τους, και παρέχει σημαντικές μαρτυρίες για τὸ ἐμπόριο και τις ἐμπορικές συναλλαγές στη Σερβία τοῦ 14ου αἰ. Ἡ διάταξη ποὺ ἐξετάζουμε περιέχεται στὸ πρῶτο μέρος τοῦ Κώδικα και παραδίδεται σὲ ὅλα τὰ παλαιότερα χειρόγραφα, με πολὺ μικρὲς παραλλαγές στη διατύπωση⁴. Ἐπομένως δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία για τὴν ἀξιοπιστία και τὴν αὐθεντικότητά της.

Πρέπει νὰ τονιστῇ ὅτι οἱ πηγές τοῦ Ζάκονικ προέρχονται ἀπὸ ποικίλους φορεῖς, ποὺ ἐπέδρασαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὴ διαμόρφωση τοῦ δικαίου της Σερβίας: ὅπως ἐπισημαίνει ὁ N. Radojčić, ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους μελετητές τοῦ κειμένου, «ὁ Κώδικας τοῦ Δουσάν πρέπει νὰ μελετηθῇ σὲ σχέση με τὸ σλαβικό, τὸ βυζαντινὸ και τὸ δίκαιο της Κεντρικῆς Εὐρώπης»⁵. Πάντως, για τὸ νεοσύστατο κράτος, τὸ Βυζάντιο ἀποτελοῦσε ἓνα σταθερὸ και δοκιμασμένο πρότυπο και, ὅπως μαρτυρεῖται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τις διπλωματικές, νομικές και ἀφηγηματικές πηγές, ἡ ἐπίδραση τοῦ ἰσχύοντος βυζαντινοῦ δικαίου και τοῦ βυζαντινοῦ νομικοῦ συστήματος στὴ σύνταξη τοῦ Ζάκονικ ὑπῆρξε θεμελιώδης. Τὸ βυζαντινὸ δίκαιο ὅμως προσαρμόστηκε, ὅπου χρειαζόταν, στὶς τοπικές συνθήκες και στὸ ἐθνικὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο στὶς παλαιές σερβικές περιοχές φαίνεται ὅτι διατηροῦσε τὴν ἰσχύ του. Ἀλλὰ σὲ θέματα οικονομίας και ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἀνιχνεύονται στὸν Κώδικα ἰσχυρές δυτικές ἐπιδράσεις, καθὼς και ἡ ἐμπειρία ἀπὸ διακρατικές συμφωνίες με

4. Πὰ τὰ τέσσερα παλαιότερα χειρόγραφα βλ. ST. NOVAKOVIĆ, *Zakonik Cara Dušana, cara Srpskog*, 1349 i 1354 (Τὸ Ζάκονικ τοῦ Στέφανου Δουσάν, τσάρου τῶν Σέρβων, 1349 και 1354), Βελιγράδι 1898 (χοφ. τῆς Πριζρένης με ἀναφορές στὰ ἄλλα χειρόγραφα). N. RADOJČIĆ, *Zakonik Cara Stefana Dušana*, Βελιγράδι 1953 (χοφ. τῆς Πριζρένης). M. BEGOVIĆ, *Zakonik Cara Stefana Dušana. Kniga I. Struški i Atonski Rukopis*, Βελιγράδι 1975 (χοφ. τῆς Στρούνγκας και τοῦ Ἀγίου Ὁρους). Λ. ΧΑΤΖΗΠΡΟΔΡΟΜΙΔΗΣ, Στέφανος Δουσάν αὐτοκράτορας Σερβίας και Ἑλλάδας. Ὁ Κώδικας Νόμων, Ἀθήνα 1983 (χοφ. Ἀγίου Ὁρους, ἑλληνικὴ μετάφραση). D. BOGDANOVIC - Dj. KRSTIC, *Dushan's Code. The Bistrica Transcript*, Βελιγράδι 1994 (χοφ. τῆς Bistrica, κείμενο, ἀγγλικὴ μετάφραση). Στὴν παρούσα μελέτη ἔλαβα ὑπ' ὄψη τὴν παράδοση τῶν χοφ. Πριζρένης (P), Ἀγίου Ὁρους (A) και Bistrica (B), ποὺ παρουσιάζουν πολὺ μικρὲς παραλλαγές.

5. N. RADOJČIĆ, *Le droit byzantin dans le Code de Stephan Dušan* (στὰ σερβικά με γαλλικὴ περίληψη), *Istoriski Časopis*, II, Βελιγράδι 1951, 10-18: ἐξετάζει κυρίως τις διατάξεις P69, 105, 124, 171-2 τοῦ χοφ. τῆς Πριζρένης (βλ. ἀντίστοιχα A74, 102, 124, 162-3 /B70, 103, 119, 167-8). Ο ΙΔΙΟΣ, *Dušanov Zakonik i vizantiskopravo* (Τὸ Ζάκονικ τοῦ Δουσάν και τὸ βυζαντινὸ δίκαιο), *Zbornik*, κυρίως σ. 45-77. Πὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὸ σερβικὸ ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. σχετικὰ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - S. ŠARKIĆ, Ὁ Κώδικας τοῦ Στέφανου Δουσάν και τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, *Βυζάντιο και Σερβία κατὰ τὸν 14' αἰῶνα*, Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1996, σ. 248-256 και κυρίως σ. 248, σημ. 1.

έμπορικες πόλεις της Δύσης και από κρατικά έγγραφα οικονομικού περιεχομένου⁶. Ακόμη όρισμένες ρυθμίσεις υπαγορεύτηκαν από την πραγματικότητα και τις νέες οικονομικές συνθήκες.

Πατι από το δεύτερο μισό του 13ου και κυρίως τον 14ο αί. συντελέστηκε στη Σερβία μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Αυτή οφείλεται κυρίως στη διαρκώς αυξανόμενη εκμετάλλευση των μεταλλείων, στη συνακόλουθη έπεξεργασία των μεταλλευμάτων και την μετακύλισή τους στη βιοτεχνία και το εμπόριο και στη διακίνησή τους στις διεθνείς αγορές, όπου ή ζήτηση, ιδιαίτερα σε άργυρο, ήταν πολύ μεγάλη, καθώς τα μεταλλεία στη Δύση είχαν αρχίσει να εξαντλούνται⁷. Οι νέες οικονομικές δυνατότητες επέσυραν το ενδιαφέρον των ξένων οικονομικών παραγόντων και κυρίως των Βενετών αλλά και των Ραγουζαίων, που είτε ως εμπορευόμενοι είτε και ως έποικοι συμμετείχαν από τότε ενεργά στην οικονομία και στις εμπορικές συναλλαγές της Σερβίας. Μαζί όμως με τα προϊόντα των σερβικών μεταλλείων εισήλθαν στις ευρωπαϊκές αγορές και τα αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα της χώρας⁸. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και τα ύφαντα υφάσματα, για τα οποία ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα οι Ισπανοί έμποροι. Το γεγονός ότι στα μεγάλα κυρίως αστικά και εμπορικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης, όπως ήταν ή Κολωνία και το Παρίσι, ή ύφαντική αυτή την εποχή είχε σχεδόν αποκλειστικά περιοριστή στη μεταξουργία και τις ποικίλες χρήσεις της μετάξης⁹, ίσως να είναι ένας από τους λόγους της αυξημένης ζήτησης των ύφαντων της σερβικής βιοτεχνίας, ή οποία χρησιμοποιούσε και άλλα υλικά.

Με αυτά τα οικονομικά δεδομένα αποκτά ιδιαίτερη σημασία ή διάταξη

6. Για τις πηγές του Κώδικα και τις επιδράσεις που ασκήθηκαν στο σερβικό δίκαιο βλ. τελευταία ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Το Ζάκονικ του Στέφανου Δουσάν, έκφραση της κοινωνίας και της οικονομίας της Σερβίας τον 14ο αί., *Αφιέρωμα στη μνήμη του Καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου*, Βυζαντινά 21(2000) 290 κέ., με τη βιβλιογραφία.

7. Για τα μεταλλεία, τα κέντρα μεταλλουργίας, τα είδη των μεταλλευμάτων και την έπεξεργασία τους, και για την οργάνωση της εργασίας των μεταλλωρύχων, βλ. Μ. J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjeevropskoj Srbiji i Bosni* (Περί της Ιστορίας της μεταλλουργίας στη μεσαιωνική Σερβία και Βοσνία), τ. Α', Βελιγράδι 1955. Προβλ. Ν. BELDICEANU, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale de Paris*, vol. II. *Règlements miniers* (1390-1512), Παρίσι-Χάγη 1964.

8. Για την οικονομική ανάπτυξη της Σερβίας υπάρχει έκτενης βιβλιογραφία, βλ. ένδεικτικά ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Le développement économique des Balkans Occidentaux et le rôle de l'Europe Centrale et Occidentale*, *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, κυρίως σ. 307-309.

9. Για τη μεταξουργία στην Ευρώπη γενικά βλ. S. CAVACCIOCHI (ed.), *La seta in Europa*, *Atti XXIV Sett. di Prado*, 1993. Βλ. επίσης EDITH ENNEN, *Frauen im Mittelalter*, 4η έκδ. Μόναχο 1991, κυρίως σ. 160 κέ. (Κολωνία), 164 κέ. (Παρίσι): ποικίλες επαγγελματικές δραστηριότητες σχετικές με κλάδους έπεξεργασίας και χρήσης της μετάξης.

του Ζάκονικ για την *χήρα κλώστρια*. Ασφαλώς δεν πρόκειται εδώ για όποια-δήποτε γυναίκα που έκλωθε ή ύφαινε για τις ανάγκες της οικογένειας ή του άρχοντα της περιοχής, αλλά για την κλώστρια που συμμετείχε στη βιοτεχνική παραγωγή. Έξ άλλου η ύφαντική ήταν παραδοσιακά γυναικεία κυρίως ασχολία, που, όταν οι συνθήκες το επέτρεψαν ή και το επέβαλαν, έγινε επάγγελμα. Στον Κώδικα ή κλώστρια εμφανίζεται ως ανεξάρτητο άτομο: πρόκειται για μια γυναίκα που δεν βρισκόταν υπό την προστασία και την ευθύνη κάποιου άντρα, αφού ήταν χήρα. Η αναφορά στο Ζάκονικ επιτρέπει να υποθέσουμε ότι αυτή είχε κάποια νομική κατοχύρωση και επομένως ότι κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις είχε το δικαίωμα να εκπροσωπεί τον έναντι της στις σχετικές με την εργασία της συναλλαγές, αντίθετα από την παντρεμένη, την οποία εκπροσωπούσε πάντα ο άνδρας της.

Μια σύγκριση με τη θέση και τα δικαιώματα της γυναίκας στο Βυζάντιο και στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα θά βοηθήσει όχι μόνο να εντοπίσουμε τις τυχόν επιδράσεις που άσκησαν στη σερβική κοινωνία και στη σερβική νομοθεσία άλλες κοινωνίες και άλλα συστήματα, αλλά και να επιχειρήσουμε με συγκρίσιμα εργαλεία μια πιο ουσιαστική έρμηνευτική προσέγγιση του θέματος.

Η θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο. Η θέση της γυναίκας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία έχει σχετικά πρόσφατα απασχολήσει συστηματικά την έρευνα και τα τελευταία χρόνια αξιόλογες μελέτες έχουν διαφωτίσει πολλές πτυχές του προβλήματος¹⁰. Το θέμα από την άποψη της τεκμηρίωσης παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες, που οφείλονται πρωταρχικά στην ίδια τη φύση

10. Είναι ένδεικτικό των τάσεων και των προβληματισμών της σύγχρονης έρευνας το γεγονός ότι στο 16ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (Βιέννη 1981), ένα από τα κεντρικά θέματα ήταν αφιερωμένο στο ρόλο της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία (*Die Rolle der Frau in der byzantinischen Gesellschaft*), με βασική εισήγηση της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ (*The Role of Women in Byzantine Society*) και ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις μεταξύ άλλων της ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ (Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο μ. Χ. αιώνα), Κ. ΚΥΡΡΗ (*Le rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles*), ΕΛΕΝΗΣ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ (*Women in the Society of the Despotate of Epirus*): βλ. σχετικά *JÖB* 32/1-2 (1982). Από την πλούσια πρόσφατη βιβλιογραφία σημειώνω τη βασική μελέτη της JOËLLE BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e s.)*. I. Le droit impérial, Παρίσι 1990, και από τις πολύ ενδιαφέρουσες σχετικές εργασίες της το άρθρο *La situation juridique de la femme à Byzance*, *Cahiers de civilisation médiévale* 20 (1977) 145-176. Βλ. επίσης ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 1993. ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο, Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία, Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών, Θεσσαλονίκη 2000. Από τις παλαιότερες μελέτες, σε μία εποχή που τα θέματα αυτά δεν είχαν συστηματικά απασχολήσει την έρευνα, πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί η συμβολή του Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, κυρίως τ. Β/II, Αθήνα 1948, σ. 163-218 («Ο βίος μίας βυζαντινής»), για το υπό εξέταση θέμα βλ. σ. 204 κέ. (γυναικεία επαγγέλματα).

τῶν ἀφηγηματικῶν πηγῶν ποὺ κατὰ κανόνα προέρχονται ἀπὸ ἀνδρική γραφίδα καὶ ἐκφράζουν ἀνδρικές ἀντιλήψεις, κι ἀκόμη στὸ γεγονός ὅτι οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὅταν δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴ θέση καὶ τὶς δραστηριότητες τῶν γυναικῶν, ἀναφέρονται συνήθως στὶς γυναῖκες τοῦ δικοῦ τους περιβάλλοντος ἢ τῆς ἀρχουσας τάξης καὶ ἔτσι πολλὲς ὁμάδες γυναικῶν τῆς αὐτοκρατορίας παραμένουν στὴ σκιά. Ἕνας ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι οἱ πηγές εἶναι γενικὰ ἀποσπασματικές καὶ κατανέμονται ἄνισα στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, γιὰ τὸ ὅτι οἱ σχετικές εἰδήσεις ἀφοροῦν συνήθως στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα καὶ λιγότερο στὴν περιφέρεια καὶ σὲ ὀρισμένες ἐποχές εἶναι πιὸ σπάνιες, πράγμα ποὺ δυσχεραίνει τὴ διαχρονικὴ μελέτη τοῦ προβλήματος στὴν ἐξελικτικὴ του πορεία¹¹.

Πάντως γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὸ Βυζάντιο στὸν ὕστερο Μεσαίωνα ὑπάρχει ἀρκετὰ πλούσιο ὕλικό, ποὺ προέρχεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀφηγηματικὲς πηγές, κυρίως ἀπὸ τὰ ἔγγραφα, τὶς ἐπιγραφές, τὴ νομολογία –ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων ἀστικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν–, καὶ τὴν τέχνη –τοιχογραφίες καὶ μικρογραφίες χειρογράφων–, ποὺ ἀπηχοῦν ἄμεσα τὴν καθημερινὴ πραγματικὴ. Διαφωτιστικές εἶναι ἐπίσης οἱ ἀναφορές, ἂν καὶ πιὸ σπάνιες, στὴ σχετικὴ νομοθεσία τοῦ Βυζαντίου. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι συχνὰ ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ νόμο καὶ τὰ ἰσχύοντα ἰδεολογικά πρότυπα ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ στὴν ἐκάστοτε πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅπως αὐτὴ τεκμαίρεται ἀπὸ τὶς σύγχρονες πηγές. Τὰ ἰδεολογικά πρότυπα ἐξέφραζαν συνήθως ἀντιλήψεις παραδοσιακές καὶ ἡ νομοθεσία ἦταν ἀπὸ τὴ φύση τῆς περισσότερου συντηρητικὴ¹², ἂν καὶ οἱ ἐξελίξεις ἀνάγκαζαν συχνὰ τοὺς νομοθέτες καὶ τοὺς δικαστὲς νὰ προσαρμόζουν ἢ καὶ νὰ μεταβάλλουν τὶς ὑπάρχουσες διατάξεις γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν σύγχρονες τοὺς καταστάσεις καὶ προβλήματα. Περισσότερο στατικὸ ἦταν τὸ κανονικὸ δίκαιο, ποὺ ἐπηρεαζόταν ἀπὸ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ παλαιότερες ἐκκλησιαστικὲς ἀποφάσεις καὶ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας¹³. Ἀντίθετα ἡ καθημερινὴ ζωὴ ἀπαιτοῦσε εὐελιξία καὶ προσαρμογὴ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν καὶ στὶς νέες πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες.

Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔχει διαφοροποιήσῃ ἢ καὶ ἀνατρέψῃ παλαιότερα στερεότυπα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο ζοῦσε κλεισμένη

11. Πρβλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σ. 11-12.

12. Πρβλ. JOËLLE BEAUCAMP, *La situation juridique de la femme à Byzance*, 146, ὅπου σχετικὰ μὲ τὴ νομικὴ ὑπόσταση τῆς γυναίκας ἐπισημαίνεται ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ δικαίου τοῦ βου αἰ. καὶ τοῦ δικαίου τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικά ἴσχυσε ὡς τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

13. Πρβλ. Ἰ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Ἡ θέση τῆς χήρας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Ἀπὸ τοὺς Πατέρες στοὺς κανονολόγους τοῦ 12ου αἰῶνα, *Βυζαντινά* 16 (1991) 35-42.

στο σπίτι της, στο περιθώριο του κοινωνικού γίνεσθαι. Αυτή η στατική εικόνα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, τουλάχιστον όχι για όλη τη διάρκεια της χιλιόχρονης ιστορίας του Βυζαντίου ούτε για όλες τις κοινωνικές ομάδες και για όλες τις εκφάνσεις του βίου. Καί δεν αναφέρομαι βέβαια στις έντυπωσιακές περιπτώσεις γυναικών, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διοίκηση ή στην πνευματική ζωή της αυτοκρατορίας και που αποτελούν σπάνιες εξαιρέσεις, αλλά γενικά στη θέση της γυναίκας μέσα στη βυζαντινή οικονομική και κοινωνική καθημερινή ζωή –θέση που έπηρεάστηκε στη πορεία του χρόνου από τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και από την εξέλιξη της κοινωνίας. Από την άποψη αυτή ο 11ος αϊ. – άπαρχή μεγάλων πολιτικών και οικονομικών μεταβολών¹⁴ – αποτελεί σταθμό σ' αυτή την εξέλιξη, ή όποια συνεχίστηκε και διευρύνθηκε τους επόμενους αιώνες, όποτε τα δικαιώματα και οι δραστηριότητες των γυναικών αυξήθηκαν σταδιακά. Η παρούσα μελέτη δεν αποσκοπεί να εξετάσει όλα τα θέματα που σχετίζονται με τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία· θα περιοριστή να ερευνήσει τη συμμετοχή της στην οικονομία του ύστερου Μεσαίωνα, με δορισμένες αναδρομές σε παλαιότερους χρόνους, όταν τοῦτο κρίνεται απαραίτητο.

Η γυναίκα στο Βυζάντιο, εκτός από τη βασική μεγάλη αποστολή της που ήταν η μητρότητα, η γέννηση και ανατροφή των παιδιών της, και μαζί η διαχείριση του οίκου της, είχε μέσα στην οικογένεια αποφασιστικό οικονομικό ρόλο, ιδιαίτερα η γυναίκα της άρχουσας τάξης και η άσπρη, γιατί με το γάμο της γινόταν κάτοχος μικρής ή μεγάλης περιουσίας από την προίκα της και τη γαμήλια δωρεά του συζύγου¹⁵. Η προικώα περιουσία προστατευόταν σταθερά από τον νόμο, κυρίως για το συμφέρον των παιδιών, και κανείς δεν είχε το δικαίωμα να την υποθηκεύσει, να τη μεταβιβάσει ή να την πουλήσει¹⁶. Τη διαχείριση της προίκας και την επικαρπία είχε ο σύζυγος, ο οποίος ήταν ή κε-

14. Βλ. P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, κυρίως σ. 302 κέ., όπου το σχετικό κεφάλαιο για τον 11ο αϊ. επιγράφεται χαρακτηριστικά "Byzance au tournant de son destin". Βλ. και παρακάτω σημ. 82.

15. Ο ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΣ (έκδ. PITRA, No 55) υπολογίζει τη γαμήλια δωρεά στο 1/2 της προίκας. Τον 14ο αϊ. όμως αντιπροσώπευε συνήθως το 1/3 της προίκας: βλ. Ν. ΜΑΤΣΗΣ, *Το οικογενειακό δικαίον κατά την νομολογία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315-1401*, Αθήνα 1962, σ. 141-142.

16. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Εύδοκίας, «συμβίου Στεφάνου Ρασοπόλου»: για να μπορέσει να πουλήσει προικώα κτήματά της, ώστε να αντιμετώπισει την έσχατη ένδεια στην οποία είχαν περιέλθει αυτή και τα παιδιά της, ζήτησε το 1112 τη σχετική άδεια με «ίκετήριο έγγραφο» πρὸς τὸν πραιπόστο και δούκα Θεσσαλονίκης: *Actes de Docheiariou*, έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, Παρίσι 1984, No 3, στ. 15 κέ. Είναι αξιοσημείωτο ότι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἀδειας (λύσις) ἔγινε ἐρευνα γιὰ τὴν ἐξακριβωθῆ, ἂν ἡ γυναίκα ἀπηλύθιεν πράγματι τὸ ἐγγράφο *οἰκεία βουλὴ καὶ γνώμη* (στ. 24) καὶ δὲν ἐξανγκάστηκε ἀπὸ ἄλλους.

φαλή της γυναίκας, όπως και όλης της οικογένειας, και είχε κατά κάποιο τρόπο κυριότητα και εξουσία πάνω στη σύζυγό του¹⁷. Όσοσο ή σύζυγος είχε τη δυνατότητα να προσφύγει στο δικαστήριο, αν έκρινε ότι αυτός έκανε κακή διαχείριση της περιουσίας της. Από την υπάρχουσα νομολογία συνάγεται ότι, όταν το δικαστήριο απέδιδε την προικιά περιουσία της σέ μιὰ γυναίκα, αυτή γινόταν απόλυτη κάτοχος και είχε το δικαίωμα να τη διαχειρίζεται όπως εκείνη έκρινε, να την πωλεί ή να τη δωρίζει σέ μονές και ευαγλή ιδρύματα. Οί περιπτώσεις όμως αυτές ήταν πολύ σπάνιες και δύσκολα ανεκτές από τη βυζαντινή κοινωνία ως τόν 11ο αϊ.¹⁸ Τους επόμενους αιώνες και κυρίως στην παλαιολόγεια εποχή, όποτε ή προικιά περιουσία είχε στην πράξη ξεφύγει από τούς αυστηρούς περιορισμούς τών προηγούμενων χρόνων, αναφέρονται αρκετές περιπτώσεις πού ή γυναίκα είχε τη δυνατότητα να διαχειρίζεται ή ίδια την περιουσία της και με δική της πρωτοβουλία να την επενδύει σέ μικρές ή μεγαλύτερες βιοτεχνικές επιχειρήσεις, ακόμη και σέ εμπόριο μεγάλων αποστάσεων¹⁹. Τό γεγονός ότι οί περιπτώσεις αυτές μαρτυρούνται κατά τούς παλαιολόγειους χρόνους μπορεί έν μέρος να όφείλεται στην ύπαρξη περισσότερων σχετικών πηγών, πού είναι πιό σπάνιες σέ προηγούμενες εποχές· κυρίως όμως όφείλεται στίς κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, πού συντελέστηκαν από τά τέλη τού 11ου και τόν 12ο και 13ο αϊ. και τίς όποιες προκάλεσαν οί μεγάλες πολιτικές μεταβολές πού άνέτρεψαν τίς ισορροπίες και συγκλόνισαν την αυτοκρατορία, καθώς και οί νέες οικονομικές συνθήκες και ή δυναμική εμφάνιση τών ιταλικών εμπορικών πόλεων. Η μεγάλη ανάπτυξη της έγγειας ιδιοκτησίας, πού ένα μέρος της είχε περάσει στα χέρια γυναικών της άρχουσας τάξης, ενίσχυσε την κοινωνική και οικονομική τους όντότητα και τη θέση τους μέσα στην οικογένεια: οί γυναίκες της άρι-

17. JOËLLE BEAUCAMP, La situation juridique de la femme à Byzance, 162. Βλ. W. HÖRANDNER, Theodoros Prodromos. Historische Gedichte, Βιέννη 1974, Νο XX : *Ίσμεν δέ πάντως κεφαλήν της γυναίκος τόν άνδρα*. Ποβλ. Πείρα, XXV, § 57 και 63, έκδ. JGR, IV, σ. 106 κέ. Η «Πείρα», έργο τού κριτού τού Ίπποδρόμου Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (μέσα 11ου αϊ.) αναφέρεται σέ δίκες πού έγιναν από τά τέλη τού 10ου αϊ. ως την εποχή τού συγγραφέα και επομένως άντιζατοπτρίζει τη σύγχρονη πραγματικότητα.

18. Βλ. Πείρα, VII, §19, JGR, IV, σ. 31: *Ότι ή γυνή άπαξ κατά τών τών άνδρός πράξεων εις δικαστήριον φοιτήσασα και την άπορίαν τούτον έλέγξασα και τά παρά τούτον άπεμπολημένα ένικάν επιχειρούσα καλώς διαλύεται*. Είναι χαρακτηριστικό τών άντιλήψεων της εποχής ότι στην περίπτωση αυτή: *ένήλλακται ή τάξις της έξουσίας, ώστε και τών ένικωμένων πάντων καθίσταται κυρία ή γυνή και δοκεί πως άρρενοϋσθαι μιν τό θήλυ κατά γε της κυριότητος λόγον, θηλύνεσθαι δέ τό άρρεν και ύποπίπτειν εις έξουσίαν διά την τών έργων άσθένειαν*. Ποβλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, The Role of Women in Byzantine Society, XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress, Wien 1981, Akten, Hauptreferate, JÖB 31/1, σ. 237.

19. "Ο. π., σ. 239-241. Βλ. και παρακάτω σ. 162-163 και σημ. 46-50.

στοκρατίας, περήφανες για την καταγωγή τους ώστε συχνά να διατηρούν το πατρικό τους επώνυμο, εμφανίζονται να έχουν και να διαχειρίζονται χωρίς έπεμβάσεις δική τους κτηματική περιουσία. Από τα *Τυπικά* των γυναικείων μονών, που είχαν ιδρυθῇ από μέλη της αριστοκρατίας, φαίνεται καθαρά ότι ή οικονομική διαχείριση και οι αποφάσεις για την οικονομική πολιτική της μονής βρισκόνταν στα χέρια των γυναικῶν – μόνον ο οίκονόμος ἦταν ἄνδρας, ἀλλὰ κι αὐτός ἦταν ὑπόλογος ἀπέναντι στήν ἡγουμένη. Αὐτό μαρτυρεῖται π.χ. στο *Τυπικό* τῆς μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης (τοῦ ἔτους 1118), που ἱδρύσῃ ἡ Εἰρήνη Δούκαινα, ἡ σύζυγος τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ²⁰. Κι ἀργότερα, τὸν 14ο αἰ. μαρτυρεῖται, μὲ κάποια ἴσως ὑπερβολή, ὅτι τὰ 75% τῶν γυναικῶν που ἀσχολοῦνταν μὲ μικρὲς ἢ μεγάλες ἐμπορικὲς δραστηριότητες ἦταν γυναῖκες τῆς αριστοκρατίας²¹. Ἡ οικονομικὴ ἐξ ἄλλου διείσδυση τῶν ἰταλικῶν πόλεων, κυρίως τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γένουας, μὲ τὶς νέες μεθόδους καὶ τεχνικὲς καὶ μὲ τὴν ἄρτια γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς ὁργάνωσή τους, παρὰ τὶς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις που εἶχε γενικότερα στήν οἰκονομία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, προκάλεσε σταδιακὰ σημαντικὴ ἄνθηση τῶν πόλεων καὶ εὐρύτερη συμμετοχὴ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στὸ ἐμπόριο²². Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι σὲ περιόδους κρίσεων, ὅπως ἦταν ὁ 14ος καὶ 15ος αἰ., ὁρισμένα τμήματα τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ ἀνέλαβαν μεγαλύτερες πρωτοβουλίες οἰκονομικῆς φύσης²³.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη που ὀφείλεται σὲ ἐξωγενεῖς παράγοντες –τὴν πολιτικὴ συγκυρία καὶ τὶς νέες οἰκονομικὲς συνθήκες–, πρέπει νὰ τονιστῇ ὅτι ἡ θέση τῆς γυναῖκας καὶ ἡ συμμετοχὴ τῆς στήν οἰκονομία παρουσιάζει οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη στήν ὁποία ἀνῆκε, ἂν ζοῦσε στήν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας ἢ στήν περιφέρεια, ἂν ζοῦσε σὲ πόλη ἢ σὲ χωριό. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ σὲ ὁποιαδήποτε περιοχὴ ἡ ἀσχολία που προσιδίαζε στὴ γυναικεῖα φύση καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν κρατούσα ἰδεολογία ἦταν τὸ γνέσμο καὶ ἡ ὑφαντικὴ, ἡ κατασκευὴ νημάτων, ὑφασμάτων καὶ ἐνδυμάτων. Σύμφωνα μὲ τὰ τότε ἀποδεκτὰ πρότυπα, αὐτὴ ἡ ἀσχολία ἔπρεπε νὰ περιορίζεται στὶς ἀνάγκες τοῦ κάθε νοικοκυριοῦ καί, στήν περίπτωσιν τῶν μοναχῶν, στὶς ἀνάγκες τοῦ μοναστηριοῦ τους. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἀρκετὰ

20. Τυπικὸν τῆς Σεβασμίας Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης (1118), *PG*, τ. 127, σσ. 993-1126. Πρὸβλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, 242. ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατία (Ἡ γυναικεῖα συντεχνία τῶν Τρικάλων), *Τρικαλινά* 6 (1986) 125.

21. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, σ. 247.

22. Ἡ ΙΔΙΑ, *The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, 13th-15th Centuries*, *DOP* 34 (1980) 177-222 καὶ κυρίως 205 κέ.

23. Βλ. ἀναλυτικὰ ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, κυρίως σ. 233-241.

νωρίς ή ύφαντική από οικιακή ασχολία είχε γίνει επάγγελμα και μεγάλο μέρος της παραγωγής ύφασμάτων που διοχετευόταν στην αγορά προερχόταν από γυναικεία χέρια. Τό ίδιο συνέβαινε και στα γυναικεία μοναστήρια, όπου συχνά ή παραγωγή ύφαντων ήταν μεγάλη. "Ετσι ή ύφαντική και οί συναφείς ασχολίες έγιναν από τὰ πιό συχνὰ γυναικεία επαγγέλματα. Σέ ὅλη τὴ μακρὰ διάρκεια τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς αὐτοκρατορίας συνεχεῖς εἶναι οἱ μαρτυρίες γιὰ τίς διάφορες εἰδικότητες τῆς ὑφαντικῆς, πού ἔφεραν συγκεκριμένες ὀνομασίες (*ἀνυφαντοῦ, λινυφαρία, μεταξαρία κ.ἄ.*), καὶ ἀντιστοιχοῦσαν σέ διάφορες φάσεις ἐπεξεργασίας τῶν ὑλικῶν καὶ κατασκευῆς τῶν ὑφασμάτων ἀπὸ γυναῖκες γιὰ βιοπορισμό²⁴.

Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς (11ος αἰ.) διασώζει μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα περιγραφή γιὰ τὸ γυναικεῖο πανηγύρι τῆς Ἀγάθης²⁵, πού γινόταν στὴν Κωνσταντινούπολη κάθε χρόνο, στὶς 12 Μαΐου, τὴν ἐπομένη δηλ. τῆς ἐπετείου τῶν Ἑγκαινίων τῆς Βασιλεύουσας, καὶ στὸ ὁποῖο ἔπαιρναν μέρος μόνον γυναῖκες, κλώστριες, ὑφάντριες, κεντήστρες (*ξαίνουσαι τὰ ἔρια, ὑφαίνουσαι, ἰστουργοῦσαι*). Τὸ πανηγύρι ἄρχιζε μὲ μιὰ θρησκευτικὴ τελετὴ, προφανῶς μὲ λειτουργία στὴν ἐκκλησία· στὴ συνέχεια, μέσα σὲ ἐορταστικὴ ἀτμόσφαιρα, γινόταν μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀναπαράσταση τῆς ὑφαντικῆς, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τίς πιό ἡλικωμένες καὶ ἔμπειρες τῆς τέχνης (*πρεσβύτιδες ἢ προμνηστριες*), καὶ τὸ πανηγύρι κατέληγε σὲ διασκέδαση μὲ τραγούδια καὶ χορό. Οἱ γυναῖκες πού ἔπαιρναν μέρος σ'αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπαγγελματίες, πού ἐργάζονταν γιὰ βιοπορισμό. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου, ἡ τακτὴ ἡμερομηνία τῆς ἐκδήλωσης καὶ ἡ σαφῶς ἱεραρχικὴ δομὴ τῆς ὁμάδας ἐπιτρέπει βάσιμα νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι εἶχαν κάποια ἐπαγγελματικὴ ὁργάνωση καὶ ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχε τότε στὴν Κωνσταντινούπολη ἓνα εἶδος συντεχνίας, πού μέλη τῆς ἦταν ἀποκλειστικὰ γυναῖκες πού ἀσκοῦσαν τὴν ὑφαντικὴ καὶ τὰ συναφῆ επαγγέλματα²⁶. Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν ὑπάρχει ρητὴ μαρτυρία

24. Ἑλένη ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα γυναικῶν στὸ Βυζάντιο, κυρίως σ. 208-209, 229-232, 234.

25. Γιὰ τὸ κείμενο βλ. Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Ε', Βενετία 1876, σ. 527-531: *Περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης*.

26. Βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Festival of "Agathe"*. Comments on the Life of Constantinopolitan Women, *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στρούτο*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1986, σ. 111-122. Ὁ λόγος πού τὸ πανηγύρι ὀνομάστηκε τῆς Ἀγάθης δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἐξηγηθεῖ. Σημειώνω ὅτι ὁ Ψελλὸς (πού γράφει μετὰ τὸ 1054) δὲν κάνει καμμιά ἀναφορά στὴν ὁμόνυμη ἁγία, ἡ ὁποία ἔζησε καὶ μαρτύρησε στὸ Παλέρμο τῆς Σικελίας καὶ τιμᾶται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία· πάντως ὁ βίος τῆς ἄλλὰ καὶ ἡ σχετικὴ εἰκονογράφηση καθόλου δὲν τὴν συνδέουν μὲ τὴν ὑφαντικὴ. Κατὰ τὸν Ψελλό, ἡ ὀνομασία εἶναι δημιουργημὰ κάποιου φιλοσόφου, πού ἐπιδίωκε τὴν τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν ταῖς γυναῖξιν ὑποδείξει καὶ φῆναι τὸ τελειότατον τέλος ἐκάστης πράξεως ... ἵν' ἡ ἀγαθὴ φύσις, καὶ ἀγαθὴ ψυχὴ, καὶ ἀγαθὴ προαίρεσις, διὰ ταῦτα κύριον πεποίηκε τὸ ἐπίθετον, τὸν τόνον ἀνα-

για την ύπαρξη συντεχνίας γυναικῶν ἀσχολουμένων ἐπαγγελματικά με τὴν ὑφαντική. Ὅσοσο σὸ «Ἐπαρχικὸν Βιβλίον» (ἀρχές 10ου αἰ.) ἀναφέρονται οἱ μεταξάριοι καὶ οἱ καταρτάριοι, δηλ. οἱ ἀσχολούμενοι ἀντίστοιχα με τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ, ἄνδρες ἀλλὰ καὶ γυναῖκες, πὺν φαίνεται ὅτι ἦταν μέλη συντεχνίας (οἱ καταρτάριοι ἀνῆκαν στὴν κατώτατη οἰκονομικὴ κλίμακα)²⁷. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μεταξουργία σὸ Βυζάντιο εἶχε ἐξελιχθῇ σταδιακά σὲ ἓναν ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένο κλάδο, ὃχι μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ στὴν περιφέρεια²⁸. σὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἡ Πάτρα, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Θήβα ὑπῆρξαν σπουδαῖα κέντρα μεταξοβιομηχανίας, στὰ ὁποῖα ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντική. Κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ., οἱ Θηβαῖες ὑφάντριες εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλη φήμη ὥς τὴν ἰστορικὴν κομψότητα καλῶς ἐπιστάμεναι, καὶ κατεῖχαν τὰ πρωτεῖα στὴν τεχνικὴ τῆς ὑφαντικῆς καὶ στὴ βαφή τῆς πορφύρας²⁹. Ἡ ἑνα-

βιβιάσας, ἵνα προσωποποιήσῃ τὸ πρᾶγμα· Κ. ΣΑΘΑΣ, ὅ.π. (σημ. 25), σ. 528: Διερωτῶμαι ἂν ὑπάρχει συνάφεια τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ μετὰ τὴ λέξη «ἀγαθίς», πὺν σημαίνει κουβάρι ἀπὸ νῆμα.

27. Βλ. Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, VII, 2, ἐκδ. I. DUJČEV, *The Book of the Eparch*, Λονδίνο 1970: Οἱ εὐτελέστεροι καταρτάριοι καὶ ἀπὸ τῶν μεταξάριων οἱ μὴ ἐν τῇ ἀπογραφῇ ὄντες, εἴτε ἄνδρες εἴτε γυναῖκες... Νέα ἐκδ. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, Βιέννη 1991 (CFHB 33). Ἡ ἀκριβὴς σημασία τῆς φράσης ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ τὴν ἐρευνα· βλ. D. SIMON, *Die byzantinischen Seidenzünfte*, BZ 68 (1975) 23-46· M. KAPLAN, *Du cocon au vêtement de soie: concurrence et concentration dans l'artisanat de la soie à Constantinople aux Xe-XIe siècles*, *Εὐνυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I, Παρίσι 1998, κυρίως σ. 323 κέ· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Festival of "Agathe"*, σ. 119 κέ. Πρὸς καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ B. MENDL, *Les corporations byzantines*. (Οἱ μὴ ἐν τῇ ἀπογραφῇ ὄντες), *Byzantinoslavica* 22 (1961) 302-319· G. MANIATIS, *Organization, Market Structure and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium*, *DOP* 53 (1999) κυρίως 283 κέ. Τελευταῖα ἡ ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, *Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα γυναικῶν σὸ Βυζάντιο*, σ. 229-232, σχολιάζει ἐκτενῶς τὴ φράση καὶ τοὺς ὅρους μεταξάριοι καὶ καταρτάριοι, μετὰ τὶς προτεινόμενες ἐρμηνείες καὶ τὴ βιβλιογραφία. - Πὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου (τὸ 911-912, ἴσως μετὰ προσθήκες τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰ.), βλ. ΑΝ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθήνα 1935, σ. 10-27.
28. Ἦταν τότε ὁ μεγαλύτερος κλάδος τῆς βιοτεχνίας μετὰ πέντε συντεχνίες στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ «Ἐπαρχικὸν Βιβλίον» (κεφ. 4-8): βλ. σχετικὰ M. KAPLAN, *Du cocon au vêtement de soie*, σ. 313-315. Πὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου στὴν ἐπαρχία, κυρίως χάρις στὴν ἐπέμβαση τῆς ἀριστοκρατίας, ὅ. π., σ. 325-327.
29. Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ἐκδ. J.-L. VAN DIETEN, σ. 74: καὶ τὴν ἰστορικὴν κομψότητα καλῶς ἐπιστάμεναι, καὶ σ. 98: τῶν ἐκ Κορίνθου καὶ Θήβης ὁμομένων, καὶ τούτων ὅσοι ... τὰς εὐητρίους θόνας ὑφαίνειν ἔλαχον καὶ τῶν γυναικῶν ... τὴν αὐτὴν ἀνδράσι τέχνην ἐκμελετήσασαι... ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Λειψίας, ἀρ. 71, σ. 101.18-102.23 (= ἐκδ. DRESSSEL, 1964, σ. 62-63): τὰς Θηβαίων γυναῖκας ... χρωματοποιεῖν εὐφρυνῶς τὰς βαφὰς περιθρυνλλοῦσιν οἱ λόγοι, ἐγὼ δὲ τὰς Θηβαίων ... πρὸς ἰστοργίαν ἀπασῶν ὑπεραίρω ... καὶ Θηβαῖδας ... πρωτεῖα φερούσας τοῖς ἰστοπόνους τεχνήμασιν ἀπασῶν. Πρὸς ΑΛ. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, Ἡ βυζαντινὴ Θήβα, 996/7-1204 μ.Χ., *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (Πάννεννα-Θεσσαλονίκη 1988) κυρίως 40 κέ., μετὰ τὴ βιβλιογραφία. Πὰ τὴ μεταξουργία σὸ Βυζάντιο βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ R. S. LOPEZ, *Silk Industry in the Byzantine Empire* *Speculum* 20 (1945) 1-42, στίς σ. 8 καὶ 16 γὰ τοὺς μεταξάριους καὶ τοὺς καταρ-

σχόληση τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μεταξιοῦ καὶ γενικά μὲ τὴν ὑφαντική συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, παρὰ τὶς δυσμενεῖς πολιτικὲς συνθῆκες. Περιορίζομαι σὲ δύο μόνο παραδείγματα: τὸν 14ο αἰ. στὴν τουρκοκρατούμενη Λαοδίκεια Ἑλληνίδες ὑφάντριες παρήγαν σὲ μεγάλες ποσότητες τὰ περίφημα βαμβακερὰ τῆς πόλης³⁰. Στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. στὴ γυναικεία μονὴ ποῦ ἵδρυσε ἡ Φιλοθέη Μπενιζέλου, ἡ ἁγία Φιλοθέη, ὑπῆρχε κέντρο βιοτεχνίας, ὅπου οἱ γυναῖκες μάθαιναν γράμματα καὶ παράλληλα ἐκπαιδεύονταν στὴν ὑφαντικὴ καὶ τὴν πλεκτικὴ³¹.

Ἐνα ἄλλο γυναικεῖο ἐπάγγελμα, νομικὰ κατοχυρωμένο καὶ κοινωνικὰ προβεβλημένο, ἦταν τὸ ἐπάγγελμα τῆς γιατροῦ (*ιατρίνα*, *ιάτραινα*), ποῦ παρουσίαζε ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπαιτοῦσε ἐπαγγελματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση: στὶς πηγὲς ἀναφέρονται γυναῖκες γιατροί, μαιευτῆρες, ἱατρομαῖες καὶ μαῖες, καθὼς καὶ ὑπόυργισσαι ἔμβασμοι, δηλ. βοηθοὶ γιατρῶν, ἀντίστοιχες μὲ τὶς σημερινὲς νοσοκόμες³². Ἡ ἱατρίνα ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴν ἀπαραίτητη θεωρητικὴ κατάρτιση καὶ παιδεία, νὰ εἶναι *γραμμάτων μὲν ἐντός, ἵνα καὶ διὰ θεωρίας τὴν τέχνην ἰσχύσῃ παραλαβεῖν*³³. Ἀπὸ σχετικὴ διάταξη τῶν «Βασιλικῶν» συνάγεται ὅτι οἱ γυναῖκες γιατροὶ εἶχαν τὸ δικαίωμα ὄχι μόνον νὰ ἀσκοῦν ἀλλὰ καὶ νὰ διδάσκουν τὴν ἱατρικὴ τῆς ἐιδικότητάς τους, ἀφοῦ συγκαταλέγονταν στοὺς *παιδευτὰς τῶν ἐλευθερίων σπονδασμάτων*³⁴. Οἱ γυναῖκες γιατροὶ εἰδικεύονταν κυρίως στὴ μαιευτικὴ καὶ τὴ γυναικολογία, μποροῦσαν νὰ ἔχουν τὴ θέση διευθυντῆ γυναικεῖου τμήματος σὲ νοσοκομεῖο καὶ νὰ διοικοῦν εὐαγεῖς οἴκους³⁵. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀμοιβή τους,

ταρίους (=Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, No III).

30. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, The Festival of "Agathe", σ. 120.

31. Βλ. ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατία, 129. Ἡ συγγρ. ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ στὴν ἑνταξί τους σὲ συντεχνίες, ὅπως ἦταν ἡ συντεχνία τῶν «σαπουνάδων» στὰ Τρίκαλα: ὁ.π., σ. 131 κέ.

32. Πὰ τὸ ἐπάγγελμα τῆς γιατροῦ βλ. διεξοδικὰ ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ ἀσκηση τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ νομικὴ τῆς κατοχύρωση, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο* (Ἀθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν/Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1989, σ. 121-134, μὲ τὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Ε. KISLINGER, Ἡ γυναικολογία στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, *στὸ ἴδιο Συμπόσιο*, σ. 135-145.

33. ΣΩΡΑΝΟΣ, *Γυναικεῖον βιβλία δ'*, I 3 (D. NICKEL, Berufsvorstellungen über weibliche Medizinalpersonen in der Antike, *Klio* 61 (1979) 517-518).

34. Βασιλικά 54.14.1: *Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπονδασμάτων, οἷον ρήτοροι καὶ γραμματικοὶ καὶ γεωμέτραι καὶ ἱατροῖς, καὶ ἱατρίναις, κἂν ἐνὸς μέλους ἱατρείαν ἐπίστανται*.

35. Στὸν ὕστερο Μεσαίωνα στὸ Βυζάντιο ἀποχλειστικὰ γυναικεῖο νοσοκομεῖο ὑπῆρχε μόνον στὴ μονὴ τοῦ Λιβὸς (ἐκδ. Η. DELEHAYE, *Deux typika byzantins de l'époque des Paléologues*, Βρυξέλλες 1921, σ. 134, 5-31) ὑπῆρχε ἐπίσης τὸ γυναικεῖο τμήμα (*ὄρδοι*) στὸν ξενώνα τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (P. GAUTIER, *Le Typicon du Christ Sauveur Pantocrator*, *REB* 32 (1974) 83, 85).

δέν εἶναι βέβαιο ἂν ἀποτελοῦσε κανόνα ἡ περίπτωση τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, στήν ὁποία οἱ ἱατρίνες εἰσέπρατταν γιά τῖς ὑπηρεσίες τους τὸ μισὸ τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἀνδρῶν συναδέλφων τους³⁶. Σὲ ἀντίθεση μὲ τῖς ἄλλες γυναῖκες, ἡ βυζαντινὴ νομοθεσία ἐπέτρεπε κατ' ἐξαίρεση στὴν γιατρὸ καὶ τὴ μαία νὰ εἶναι μάρτυρες σὲ δικαστήριο, σὲ θέματα τῆς εἰδικότητάς τους. Οἱ ἐξαιρετικὲς νομικὲς καὶ κοινωνικὲς δυνατότητες ποὺ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ παρῆχε στὶς γυναῖκες ἐπιβάλλονταν ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ τῖς ἀντιλήψεις τῆς τότε κοινωνίας σχετικὰ μὲ τὰ γυναικολογικὰ θέματα: *Αἱ δὲ γυναῖκες μαρτυροῦσιν, ἔνθα ἡ τῶν ἀνδρῶν θέα ἀπειργηται καὶ ἐν οἷς ὅψις ἀρρένων οὐ παραλαμβάνεται*, ὅπως διευκρινίζεται στὴν *Πεῖρα*³⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τῖς δύο γυναικεῖες ἀσχολίες, ποὺ ἦταν γιὰ διαφορετικούς λόγους ἡ κάθε μιὰ ἰδιαίτερα σημαντικὲς, οἱ πηγὲς ἀναφέρουν ποικίλα γυναικεῖα ἐπαγγέλματα. Ὅρισμένες γυναῖκες, συνήθως ἀπὸ τῖς κατώτερες κοινωνικὲς ομάδες, ἀσχολοῦνταν μὲ λιανικὸ ἐμπόριο σχετικὸ κυρίως μὲ τὴ διατροφή καὶ τὴν ἔνδυση (*ἀρτοπράτισσαι ἢ μαγκίπισσαι, λαχανοπώλιδες ἢ χορταρίναι, πράτριαι, πραγματεύτριαι κ.ἄ.*)³⁸, ἄλλες, μόνες ἢ μὲ τὸ σύζυγό τους, ἐργάζονταν ὡς σταθμοῦχοι ἢ ἀκόμη ὡς κάπηλοι (*ταβερναρίαι*), ξενοδόχοι, πανδοχεῖς³⁹, ἄλλες ὑπηρετοῦσαν ὡς βοηθητικὸ προσωπικὸ (*πλύτριαι*,

36. Βλ. σχετικὰ GAUTIER, *Le Typicon*, σ. 101 (1195, 1214-15): στὶς σ. 99-105 κατάλογος τῶν ἀμοιβῶν τοῦ προσωπικοῦ τοῦ νοσοκομείου τῆς μονῆς. Πρβλ. ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ ἀσκήσις τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο, σ. 132-133.

37. *Πεῖρα*, XXX, 11 καὶ 79 (*JGR*, IV, σ. 127 καὶ 136). Πρβλ. καὶ Νεαρά 48 τοῦ Λέοντος ΣΤ' (ἔκδ. P. NOAILLES- A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σ. 189-191), ποὺ ἀπαγορεύει γενικὰ τὴ μαρτυρία τῶν γυναικῶν ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τῖς εἰδικὲς περιπτώσεις: ... καὶ ἀπαγορεύει νόμῳ ὅλως γυναῖκας ἐπὶ τὰ τῶν συμφώνων μαρτύρια ἔρχεσθαι. Ἐν πράγμασι δὲ γυναῖξιν ιδιάζουσιν, οὐ μὴ θεμιτὸν ἐντυγχάνειν ἀνδράσιν - φημί δὴ ἐπὶ τε ὠδίνων καὶ εἴ τι ἕτερον ὁ μόνῃ θῆλυσ ὅψις ὀρᾷ - τὰ οἰκεῖα καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἀθέατα, μαρτυρεῖτωσαν.

38. Βλ. ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Ἄρτας στὸ 13ο αἰῶνα καὶ ἡ Μονὴ τῆς Βλαχέρνας, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου* (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Ἄρτα 1992, σ. 179-186, βλ. κυρίως σ. 185: Στὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας τῆς Βλαχέρνας ἀπεικονίζεται ἡ πάνδημη λιτανεῖα τῆς θαυματουργοῦ εἰκόνας τῆς Ὁδηγήτριας ποὺ γινόταν κάθε Τρίτῃ στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὰ κράσπεδα τῆς σκηνῆς, ἀνάμεσα στοὺς μικροπωλητὲς ποὺ πουλοῦσαν τὴνπραμάτεια τοὺς στοὺς περαστικούς, ἀπεικονίζεται μιὰ *γυνὴ* ποὺ προσφέρει κάποιον ὑγρὸ σὲ δοχεῖα, περασμένα σὲ ἀλυσίδα καὶ κρεμασμένα ἀπὸ τὸ λαμὸ τῆς μπροστά (βλ. εἰκ. 1. Τὴ φωτογραφία μοῦ παραχώρησε γιὰ δημοσίευση ἡ ἐπίτιμος ἐφορος κυρία Ἀχεϊμάστου-Ποταμιάνου, τὴν ὁποία καὶ θερμὰ εὐχαριστῶ) καὶ ἄλλοι, ποὺ πουλοῦσαν «λάχανα» καὶ «ὀπωρικά», ἀραδιασμένα σὲ πάγκους καὶ σὲ μεγάλα κοφίνια (τὴν παράσταση χρονολογεῖ ἡ συγγρ. λίγο μετὰ τὸ 1284).

39. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἐπαγγέλματα συνδέονταν συχνὰ καὶ μὲ τὴν πορνεία. Γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τῆς ἐταίρας βλ. ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ δνόματα γυναικῶν στὸ Βυζάντιο, κυρίως σ. 244-249 καὶ 272. Φαίνεται ὅτι τὸ κράτος εἶχε ἐντάξει «τῖς πόρνες ὡς ἐπαγγελματικὴ τάξις στὸ φορολογικὸ τοῦ σύστημα καὶ τῖς φοροολογοῦσε ὅπως καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ἐμπόρους καὶ βιοτέχνες» (ὁ.π., σ. 248).

υπούργισσαι) σὲ σπίτια καὶ σὲ εὐαγῇ ἰδρύματα. Ἀναφέρονται ἐπίσης γυναικες ἰδιοκτήτριες μικρῶν καταστημάτων, πού συχνά τοὺς ἀνήκαν ὡς προίκα. Ἀκόμη γυναῖκες ἀπὸ εὐπορες τάξεις ἦταν πλοιοκτήτριες (*ναυκλήρισσαι*) καὶ ναυλώτριες ἐμπορικῶν πλοίων, διηύθυναν οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις ἢ συμμετεῖχαν σὲ «ἐταιρεῖες» ἐκμετάλλευσης μεταλλείων⁴⁰. Ὅσο γιὰ τὴ χωρική –γεωργό ἢ κτηνοτρόφο–, αὐτὴ ἐργαζόταν ἢ στὰ δικά της κτήματα ἢ ὡς ἐργάτρια στὰ κτήματα ἄλλων⁴¹.

Ἰδιαίτερα αὐξημένες οἰκονομικὲς δυνατότητες εἶχαν οἱ χῆρες, τόσο τῆς ἄρχουσας τάξης ὅσο καὶ οἱ ἀστέες καὶ οἱ χωρικές. Ἡ πιὸ γνωστὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ περίπτωση εἶναι τῆς χήρας Δανηλίδας, πού ἔζησε στὴν Πάτρα στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ., τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων Βασιλείου Α' καὶ Λέοντος ΣΤ'. Ἡ Δανηλίδα εἶχε μεγάλη ἀτομικὴ περιουσία, *πάντα ἰδιωτικὸν ὑπερβαίνουσα πλοῦτον*⁴². Φαίνεται ὅτι εἶχε στὴν Πάτρα τεράστιες ἐκτάσεις καλλιεργήσιμης γῆς μὲ πολλοὺς ἐργάτες καὶ καλλιεργητὲς καὶ βιομηχανία ὑφαντουργίας, ὅπου ἐπεξεργάζονταν καὶ παρήγαν μεταξωτά, μάλλινα καὶ λινὰ ὑφάσματα καὶ τάπητες. Ἡ ἐκτεταμένη δραστηριότητά της ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι θὰ πωλοῦσε τὴν παραγωγή της καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα. Ἡ Δανηλίδα ἦταν βέβαια μιὰ ἐξαιρετικὴ περίπτωση, πού ἄγγιξε τὰ ὅρια τοῦ θρύλου⁴³, ἡ σχετικὴ ἀφήγηση ὁμως, παρὰ τὶς

40. Βλ. τὴν περίπτωση τῆς μοναχῆς Νυμφοδώρας, πού ἦταν μέτοχος σὲ δύο «ἐταιρεῖες» ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων Σιδηροκαυσίου: Actes de Xéropotamou, ἐκδ. J. BOMPAIRE, Παρίσι 1964, No 30 (ἔγγρ. τοῦ ἔτους 1445). Πρβλ. ΑΙΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, The Role of Women in Byzantine Society, σ. 246.

41. Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα βλ. ἀναλυτικὰ ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, ὅ.π., κυρίως σ. 207-258, τὰ ἀντίστοιχα λήμματα (μὲ τὴ βιβλιογραφία).

42. *Συνεχιστὴς Θεοφάνους*, ἐκδ. Βόννης, σ. 320-321.

43. Ἡ περίπτωση τῆς Δανηλίδας ἔχει εὐρύτατα ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα. Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς ἄλλοι ἔχουν δεχθῇ στὸ σύνολό της τὴ σχετικὴ ἀφήγηση, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο (*Συνεχιστὴς Θεοφάνους*, σ. 226-228, 316-321) –μὲ ἢ χωρὶς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὶς ὑπερβολὲς τοῦ ἐπεισοδίου–, καὶ ἄλλοι φθάνουν στὴν πλήρη ἀπόρριψη θεωρώντας τὸ σύνολο ὡς μύθευμα γιὰ τὶς δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες θέσεις βλ. π. χ. ἀντίστοιχα: ST. RUNCIMAN, The Widow Danielis, *Études dédiés à la mémoire d' A. Andreadès*, Ἀθήνα 1940, σ. 425-432 καὶ Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Δανηλίδας, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο»*, Ἀθήνα 1989, σ. 375-390, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πάντως, οἱ ἀναμφισβήτητες ὑπερβολὲς τοῦ ἐπεισοδίου, κυρίως σὲ ὅτι ἀφορᾷ στὴν ἐνόραση τοῦ μοναχοῦ καὶ στὴν ἐπίσκεψη τῆς Δανηλίδας στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν ἀκυρώνουν τὸν ἱστορικὸ πυρήνα τῆς διήγησης, πού ἐνισχύεται ἀπὸ συγκεκριμένα στοιχεῖα τοῦ κειμένου καὶ ἄλλων πηγῶν. Πρβλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Ἱστορία, Β/2, 867-1081, Ἀθήνα 1988, σ. 369: οἱ σχετικὲς μὲ τὰ ὑφαντουργικὰ προϊόντα λεπτομέρειες ἀποδίδουν ἀπόλυτα τὴν πραγματικότητα καὶ ἐναρμονίζονται μὲ ἄλλες εἰδήσεις γιὰ τὴν παρουσία στὴν Πελοπόννησο τεχνιτῶν εἰδικευμένων στὴν ἐπεξεργασία τῆς πορφύρας καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σιροτοφίας καὶ τῆς μεταξουργίας στὴν περιοχή. (Βλ. καὶ παραπάνω σ. 158.) Βλ. τελευταῖα ΒΑΡΒΑΡΑ ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, Qui était Danielis?, *Byzantion* 71 (2001) 99-109, πού πολὺ πειστικὰ ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξὴ τῆς Δανηλίδας καὶ ἀνασχεδιάζει μὲ παράθεση τῶν πηγῶν τὴν ὑπόθεσιν τῆς οὐλαβικῆς καταγωγῆς της.

υπερβολές, αποτελεί αναμφισβήτητη μαρτυρία για τη δυνατότητα που είχε τότε η χήρα γυναίκα να αναπτύξει αυτόνομη οικονομική δραστηριότητα, αλλά και για την εμπορική κίνηση ενός μεγάλου αστικού κέντρου του έλλαδικου χώρου, όπως ήταν η Πάτρα - γεγονός που επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές.

Πάντως, γενικά η χήρα είχε αυξημένα δικαιώματα στην οικογένεια, γιατί συχνά μετά το θάνατο του συζύγου της αναλάμβανε, αν δεν ξαναπαντρευόταν, τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας. Τα δικαιώματα αυτά αυξήθηκαν με την πάροδο του χρόνου: ήδη σύμφωνα με την «Εκλογή», η χήρα μητέρα, μαζί με την διοίκηση και φροντίδα πᾶσαν τοῦ οἴκου, είχε και την φροντίδα για την εκπαίδευση τῶν παιδιῶν και την ἐτοιμασία τοῦ γάμου τους⁴⁴, και, όπως συνάγεται από τη νομολογία της ὕστερης ἐποχῆς, μπορούσε να ἀσκει ἀνεμπόδιστα τὴ διαχείριση τῆς περιουσίας τῶν παιδιῶν της⁴⁵. Χαρακτηριστικό εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Νικηφόρου Χούμνου (†1327), πού ὀρίζει στή διαθήκη του ὅτι ἡ γυναίκα του, ἡ «σύντροφος τῆς ζωῆς του», θά ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴ διαχείριση τῆς οικογενειακῆς περιουσίας, στήν ὁποία, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει, εἶχε αὐτὴ ἴσο μερίδιο⁴⁶. Καὶ ἡ κόρη του, Εἰρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα, χήρα στὰ δεκάξη της χρόνια, διαχειρίστηκε ἡ ἴδια, ἀκόμη καὶ ὅταν ἔγινε μοναχή, τὴ μεγάλη περιουσία της, με ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία, «αὐτεξουσίως», ὅπως τονίζει τὸ σχετικὸ ἐγγράφο, χωρὶς καμιά ἀνδρική ἐπέμβαση⁴⁷. Μαρτυροῦνται ἀκόμη περιπτώσεις πού ἡ χήρα γυναίκα ἀσχοῦσε ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων⁴⁸. Ἔτσι π. χ. γύρω στὰ 1400-1401 ἡ Θεοδώρα Παλαιολογίνα ἔδωσε τὴν προίκα τῆς κόρης της ἀξίας 400 ὑπερπύρων (καὶ ἄλλα 300 ὑπέρπυρα) στὸν οἰκεῖο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Γουδέλη γιὰ νὰ τὰ ἐπενδύσει σὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις στή Χίο⁴⁹. Καὶ τὸν κρίσιμο χεμῶνα

44. *Ἐκλογή*, ἔκδ. L. BURGMANN, *Ecloga Basilicorum*, Φραγκφούρτη 1988, 2.5.1. Βλ. JOËLLE BEAUCAMP, *La situation juridique de la femme à Byzance*, σ. 165 κέ., 173. Πρβλ. γιὰ τὴν πρόωμη ἐποχὴ Η ΙΔΙΑ, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e s.)*, σ. 337, καὶ σ. 408-435: συμβόλαια (ἀγοραπωλησιές, ἐνοικιάσεις, διαφρέσεις, διαλύσεις, δανεισμοί) με συμβαλλόμενες γυναῖκες.

45. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, τ. Β', Τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1997, κυρίως σ. 160 κέ.

46. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΧΟΥΜΝΟΣ, *Διαθήκη*, ἔκδ. J. F. BOISSONADE, *Anecdota Graeca e codicibus regijs*, V, Παρίσι 1833, σ. 329, 330.

47. A. GUILLOU, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménéécée*, Παρίσι 1955, No 46 (ἐγγράφο τοῦ Στέφανου Δουσάν τοῦ ἔτους 1355). ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, 243 καὶ σημ. 49, 50. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση της βλ. V. LAURENT, *Une princesse byzantine au cloître. Irène-Eulogie Choumnos Paléologine, fondatrice du couvent de femmes τοῦ Φιλανθρωπικοῦ Σωτήρος*, *Échos d'Orient* 29 (1930) 29-60.

48. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, ὁ.π., σ. 160 κέ.

49. ΜΜ., II, σ. 399, 511-512, 550-551. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, σ. 247.

του 1453-4, ἡ Μαρία θυγατέρα τοῦ Μανουὴλ Σεβαστοῦ εἶχε ἐμπορικὲς συναλλαγὰς μὲ Γενουάτες ἐμπόρους⁵⁰.

Ἀνάλογη δραστηριότητα εἶχε καὶ ἡ χήρα χωρική. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου ὡς τὸν 15ο αἰ.⁵¹, συνάγεται ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παντρεμένη χωρική, ποὺ δὲν ἐμφανίζεται ποτὲ ἐπικεφαλῆς τῆς οἰκογένειας ὅσο ζοῦσε ὁ ἄντρας τῆς, ἡ χήρα χωρική –καὶ πολὺ σπάνια ἡ ἀνύπανδρη– ἦταν ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειάς τῆς καὶ εἶχε ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στοῦ δημόσιου, νομικὰ κατοχυρωμένες καὶ ἀναγνωρισμένες ἀπὸ τὸ κράτος⁵². εἶχε ἐπομένως συγκεκριμένη κοινωνικὴ ὑπόσταση. Ἀνάλογα μὲ τὴν περιουσιακὴ τῆς κατάσταση, χαρακτηρίζεται στὰ ἔγγραφα ὡς ἀκτημόνισσα, ὅταν δὲν διέθετε καματηρὰ ζῶα, βοϊδάτισσα, ἂν κατεῖχε ἓνα βόδι, ἢ ζευγαράτισσα, ἂν κατεῖχε δύο βόδια ἢ ἀντίστοιχη ἔκταση ἀρόσιμης γῆς⁵³. Ὡς σημειωθῇ ὅτι στὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται χῆρες χωρικὲς ποὺ εἶχαν τὴν εὐθύνη τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ μαζί τὶς ἀντίστοιχες φορολογικὲς ὑποχρεώσεις, ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις ποὺ ὑπῆρχε ἐνήλικος ἄντρας στὴν οἰκογένεια (ἐνήλικος γιὸς ἢ γιοὶ ἢ γαμπρὸς ἀπὸ θυγατέρα ἢ ἀδελφὸς τοῦ πεθαμένου συζύγου), καὶ σὲ περιπτώσεις ποὺ τὸ νοικοκυριὸ διέθετε σχετικὰ ὑπολογίσιμη περιουσία⁵⁴. Καθὼς ἡ φορολογία βάραινε ἀποκλειστικὰ τὰ περιουσιακὰ στοι-

50. Ὁ.π.

51. Ἀναφέρομαι κυρίως στοῦ Κατάστιχο τῶν Θηβῶν καὶ στὰ ἔγγραφα τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Γιὰ τὸ Κατάστιχο τῶν Θηβῶν, σπουδαῖο κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ., στοῦ ὁποῦ καταγράφονται ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες καὶ ἐλευθεροὶ χωρικοὶ κάτοχοι γαιῶν, βλ. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 83 (1959) 1-166 (= *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, No I). Γιὰ τὰ ἔγγραφα τῆς Πάτμου, κυρίως τὰ πρακτικὰ τῶν δημοσίων λειτουργῶν 11ου-13ου αἰ., ποὺ περιέχουν καταλόγους χωρικῶν, παροίκων καὶ μισθίων, βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Β' Δημοσίων Λειτουργῶν*, Ἀθήνα 1980. Γιὰ τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους βλ. τίς ἐκδόσεις στὴν παρισινὴ σειρὰ *Archives de l'Athos*, ποὺ παρέχουν πλουσιώτατο ὕλικό γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε.

52. ΑἴΤΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton New Jersey 1977, σ. 92 κέ. = *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, ἑλλ.γλ. μετάφρ., Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1987, σ. 124-132, μὲ βάση τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, κυρίως τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰ.

53. Πρβλ. ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, *Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα γυναικῶν στοῦ Βυζάντιο*, σ. 216-7. Γιὰ τὸν ὅρο βοϊδάτισσα βλ. Ε. GRANSTREM - Ι. MEDVEDEV - DENISE PAPACHRYSSANTHOU, *Fragment d'un praktikon de la région d'Athènes (avant 1204)*, *REB* 34 (1976) 39-40 (B, 6, 8, 19). Πρβλ. ΑἴΤΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία*, σ. 92, 201 κ.ά.

54. Βλ. π.χ. ἔγγραφα Πάτμου Β', ἔγγρ. 50 (τοῦ 1073), στ. 144-145, ἔγγρ. 65 (τοῦ 1354), στ. 14-15. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Le cadastre de Thèbes*, σ. 48 (B 4-9), 50 (B 26-28a), 51 (B 56-57). GRANSTREM - MEDVEDEV - PAPACHRYSSANTHOU, *Fragment d'un praktikon*, σ. 39 (B, 6). Πρβλ. ΑἴΤΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία*, σ. 126-127.

χεῖα καὶ ὄχι τὸ ἄτομο, τὰ νοικοκυριά πού εἶχαν ἐπικεφαλῆς χήρες φορολογούνταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μὲ τὸ ἴδιο μέτρο, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχες φορολογικὲς μονάδες πού εἶχαν ἀρχηγὸ ἕναν ἄντρα⁵⁵. Ἡ χήρα χωρική –ὅπως καὶ ἡ ἀνύπανδρη– εἶχε δικαίωμα στὴν προβλεπόμενη ἀπὸ τὸν νόμο κληρονομιά, εἶχε ἐπίσης τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας καὶ τῆς διαχείρισης τῆς περιουσίας της καὶ ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων, πράγμα πού ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὐθύνη θὰ εἶχε καὶ συμμετοχὴ στὶς τυχόν συναλλαγές πού προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ιδιοκτησίας της.

Διαπιστώνουμε ἐπομένως ὅτι ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο, σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς κλίμακας, ἰδιαίτερα τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας, μποροῦσε νὰ ἀσκεῖ ποικίλα ἐπαγγέλματα, νὰ ἔχει ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ στὴν οἰκονομία τῆς χώρας. Ὡστόσο δὲν φαίνεται νὰ εἶχε προοπτικὴ κοινωνικῆς ἀνέλιξης βασισμένης στὴν ἐπαγγελματικὴ τῆς δραστηριότητα καὶ σὲ καμιά περίπτωση δὲν μποροῦσε νὰ ἀναλάβει δημόσιο ἀξίωμα, οὔτε νὰ γίνεи δικαστὴς, θεραπευτὴς ἢ χρηματιστής⁵⁶.

Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴ Δύση. Πολὺ διαφωτιστικὴ γιὰ τὸ θέμα εἶναι ἐπίσης ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία τῆς Δύσης, ὅπου παρὰ τὴ μεγάλη τότε πολιτικὴ κατάταξη σὲ κράτη, κρατίδια καὶ ἀνεξάρτητες πόλεις παρατηρεῖται σχετικὴ ὁμοιομορφία στὴ δομὴ καὶ τὴν οἰκονομία τους, ἀφοῦ οἱ κρατοῦσες οἰκονομικὲς συνθῆκες ἦταν γενικὰ παρόμοιες. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀπὸ τὸ 1000 ὥς τὸ 1300 συντελέστηκε στὴ Δύση μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἐξέλιξη: αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ⁵⁷ καὶ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας. Συγκεκριμένα, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ

55. Ὡστόσο τὸν 15ο αἰ. ἀναφέρονται νοικοκυριά μὲ ἐπικεφαλῆς χήρα χωρική, πού κατέβαλλαν χαμηλότερο φόρο: βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, σ. 248 σημ. 74. - Σημειώνουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ νοικοκυριά πού διηύθυναν οἱ χήρες φορολογούνταν μὲ μικρότερο συντελεστὴ, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ὁ κεφαλαικὸς φόρος.

56. JOËLLE BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e s.)*, σ. 35. Η ΙΔΙΑ, *La situation juridique de la femme à Byzance*, σ. 149.

57. Γιὰ τὴ μεγάλη δημογραφικὴ ἀνάπτυξη στὴν Εὐρώπη, πού ἄρχισε ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ συνεχίστηκε στὸν ὕστερο Μεσαίωνα, παρὰ τοὺς πολέμους καὶ τὴ θνησιμότητα ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδημιῶν καὶ κυρίως τῆς πανώλης (τοῦ «μαύρου θανάτου») τοῦ 1347-1350, πού ἀποδεκάτισε τοὺς πληθυσμούς, βλ. D. NICHOLAS, *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση καὶ σκέψη στὴν Εὐρώπη. 312-1500, ἑλλην. μετάφρ. τῆς ἀγγλ. ἔκδ. (1992), Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1999, σ. 423 κέ., 576-577. Γιὰ τὶς ἐπιδημίες καὶ τὸν μαῦρο θάνατο, ὁ.π., σ. 574-576. Βλ. ἐπίσης CH.-O. CARBONELL et coll. D. BILONGUI - J. LIMOUZIN - F. ROUSSEAU - J. SCHULTZ, *Une histoire européenne de l'Europe, Mythes et fondements (Des origines au XVe siècle)*, Τουλούζη 1999, σ. 228, ὅπου παρέχονται συγκεκριμένα ἀριθμητικὰ στοιχεῖα: στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ἡ συνεχὴς αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε φθάσει τὰ 74 ἑκατομμύρια, μετὰ τὴν πανώλη μειώθηκε στὰ 52 ἑκατομμύρια καὶ τὸ 1500 ἔφθασε τὰ 67 ἑκατομμύρια.*

παρατηρείται, σέ συνάφεια με τή δημογραφική ανάπτυξη, έκτεταμένη έκχερσωση μεγάλων επιφανειών, ή όποία συνεχίστηκε ως τά τέλη του 13ου αϊ. και όδήγησε σταδιακά σέ σημαντική αύξηση τών καλλιεργήσιμων γαιών. Παράλληλα, από τά τέλη του 11ου και κυρίως τόν 12ο αϊ. συντελέστηκε ουσιαστική τεχνική πρόοδος και εφαρμόστηκαν νέες μέθοδοι στην καλλιέργεια, πού αύξησαν τή γεωργική παραγωγή, γεγονός πού προκάλεσε μεγάλες αλλαγές στην οίκονομία και στη δομή τών δυτικών κοινωνιών. Οί τεχνικές πρόοδοι συνέβαλαν α) στον περιορισμό τής αγρανάπαυσης από τό 1/2 στο 1/3 τής καλλιεργήσιμης γής, πράγμα πού, μαζί με τήν έκχερσωση, έπεξέτεινε πολύ τις δυνατότητες τής καλλιέργειας· β) στην υπερπαραγωγή, πού επέτρεψε τήν αποθήκευση και διάθεση προϊόντων τής γής, ενώ προηγουμένως ή παραγωγή μόλις έπαρκούσε για τή συντήρηση τών καλλιεργητών· γ) στην άπελευθέρωση άριθμού εργατικών χειρών. Η υπερπαραγωγή όδήγησε στην διάθεση του πλεονάζοντος προϊόντος στην αγορά, δηλ. στο έμποριο, και ή άπελευθέρωση εργατικών χειρών προκάλεσε τή μετακίνηση ατόμων για έξεύρεση εργασίας στις πόλεις, όπου συχνά διοχετεύτηκαν στη βιοτεχνία και τó έμποριο. Νέες πόλεις ιδρύθηκαν τότε, πού μαζί με τους ήδη υπάρχοντες αστικούς οίκισμους αναπτύχθηκαν έντυπωσιακά, γεγονός πού όφείλεται σέ ποικίλους παράγοντες, πολιτικούς και πολιτιστικούς, κυρίως όμως στο μεγάλο έμποριο και τήν ώθηση πού έδωσαν οί έμποροι στην αστική οίκονομία⁵⁸. Η κοπή και κυκλοφορία τόν 13ο αϊ. ισχυρού νομίσματος σέ άργυρο και στη συνέχεια σέ χρυσό από τους ήγεμόνες τής Γερμανίας και τής Γαλλίας και από τις πόλεις Βενετία, Φλάνδρα, Γένουα, Φλωρεντία⁵⁹, όδήγησε στη νομισματική άπεξάρτηση τής Δύσης, διευκόλυνε και ενίσχυσε τις οικονομικές συναλλαγές, πού διευρύνθηκαν έντυπωσιακά τόσο σέ έμπορεύσιμα είδη όσο και σέ έκταση και άρχισαν νά καλύπτουν μεγάλες άποστάσεις, ενώ προηγουμένως είχαν τοπικά περιορισμένη έμβέλεια. Τήν ίδια έποχή συνέβησαν ουσιαστικές καινοτομίες στον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου και στη μέθοδο τών συναλλαγών με τήν είσαγωγή του τραπεζικού συστήματος και τών συναλλαγματικών. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε ευρύτερη κυκλοφορία τών αγαθών, βελτίωσε τó βιοτικό επίπεδο και επέδρασε στη δομή τής κοινωνίας και στη διεθνοποίηση του εμπορίου. Από τότε δημιουργήθηκε ένα περιφερειακό έμπορικό δίκτυο με οίκονομική αλληλεξάρτηση⁶⁰. Οί νέες αυτές συνθήκες είχαν

58. Βλ. CH.-O. CARBONELL et coll., Une histoire européenne de l'Europe, σ. 241-244.

59. D. NICHOLAS, Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, σ. 457-8 και J. HEERS, Précis d'Histoire du Moyen Âge, Παρίσι (PU) 1968, σ. 126-127, με τή χρονολογία τής κοπής τών νομισμάτων.

60. Η περίπτωση τής τευτονικής Χάνσα είναι χαρακτηριστική: δημιουργήθηκε στα τέλη του 13ου αϊ. από τήν ένωση εμπορών τών πόλεων τής Βόρειας Θάλασσας και τής Βαλτικής. Με τήν ώθηση πού έδωσε στο έμποριο αυτών τών περιοχών, τόν επόμενο αιώνα άριθμούσε 70-80 πόλεις, με

σάν αποτέλεσμα να αναπτυχθούν οι πόλεις στην περιφέρεια και να δημιουργηθούν μεγάλα αστικά και έμπορικά κέντρα, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ιταλία (Βενετία, Γένουα, Μιλάνο, Φλωρεντία κ.ά.), στην Κεντρική Ευρώπη (Βορύγη, Γάνδη, Φραγκφούρτη, Κολωνία, Άμβουργο, Λυβέκη κ.ά.), αλλά και στη Γαλλία (Παρίσι, Ρουέν, Λυόν, κ.ά.), την Άγγλία (Λονδίνο, Μπρίστολ, Νιούκασλ κ.ά.), την Ισπανία⁶¹.

Οι αλλαγές στην οικονομία των δυτικών πόλεων, οι ανάγκες του διευρυνόμενου εμπορίου και οι γενικότερες πολιτικές συνθήκες, αλλά κυρίως οι διαρκείς και γενικευμένοι πόλεμοι⁶², που αναπόφευκτα περιόριζαν την ανδρική παρουσία, έπληρεσαν τη θέση της γυναίκας και προκάλεσαν τη συμμετοχή της στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, παρατηρείται ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις γυναίκες της αριστοκρατίας και τις γυναίκες της μέσης και κατώτερης κοινωνικής τάξης. Ενώ οι γυναίκες των ευγενών, στις ανώτερες τάξεις των πόλεων, περιορίζονταν συνήθως στο νοικοκυριό τους και μόνον όταν απουσίαζε ο άνδρας τους αναλάμβαναν ενεργό ρόλο στην οικογενειακή επιχείρηση, στους αστούς, και γενικά στις μεσαίες και κατώτερες κοινωνικές ομάδες, αναφέρονται συχνά γυναίκες που εργάζονταν είτε βοηθώντας τον σύζυγό τους είτε ανεξάρτητα⁶³. Ειδικά στην περίπτωση της χήρας, φαίνεται ότι μετά το θάνατο του συζύγου τους οι γυναίκες αποκτούσαν ορισμένα δικαιώματα, τα οποία δεν είχαν όσο ζούσε ο άνδρας τους. Σε ορισμένες πόλεις είχαν μάλιστα θεσπιστεί ειδικοί νόμοι, που καθόριζαν το «δικαίωμα της χήρας», το οποίο μεταξύ άλλων τους έδινε τη δυνατότητα να συνεχίσουν το επάγγελμα του αποθανόντος συζύγου τους, κυρίως αν είχαν προηγουμένως εργαστεί κοντά του⁶⁴. Στο αστικό περιβάλλον των περισσότερων δυτικών

κυριότερες τη Λυβέκη, το Άμβουργο, την Κολωνία: βλ. D. NICHOLAS, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, σ. 458-459, 602-603.

61. Για την αύξηση του πληθυσμού και της γεωργικής παραγωγής, την προώθηση ανάπτυξης της οικονομίας στη Δύση από τον 11ο ως τον 14ο αιώνα και για την ανάπτυξη των πόλεων, βλ. ένδεικτικά J. HEERS, *Précis d'Histoire du Moyen Âge*, σ. 112-122, 123-134. D. NICHOLAS, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, κυρίως σ. 434 κέ., 569 κέ. J. CARPENTIER -F. LEBRUN, *Histoire de l'Europe*, Παρίσι 1989, σ. 156-159.
62. Οι συγκρούσεις άφορουν κυρίως στον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο και στη διατήρηση των κερκτημένων έδαφών ή των οικονομικών προνομίων: αγγλογαλλικός εκατονταετής πόλεμος για την κυριαρχία της ΒΔ. Ευρώπης· ιταλοαραβικός πόλεμος για τον έλεγχο της Δυτικής Μεσογείου· πόλεμος της Χάνσα με τα σκανδιναβικά κράτη για τον έλεγχο της Βαλτικής κ.ά.: βλ. J. CARPENTIER -F. LEBRUN, *Histoire de l'Europe*, σ. 195 κέ.
63. D. NICHOLAS, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, σ. 611 κέ.
64. Συνολικά για το θέμα βλ. τελευταία την έμπεριστατωμένη μελέτη της EDITH ENNEN, *Frauen im Mittelalter*, κυρίως σ. 150-195, όπου εξετάζεται διεξοδικά (με πλούσια βιβλιογραφία) η θέση της γυναίκας και η ενεργός συμμετοχή της στο εμπόριο και σε συγκεκριμένα βιοτεχνικά επαγγέλματα τον ύστερο Μεσαίωνα (1250-1500), κυρίως στις μεγάλες πόλεις της Κεντρικής και Δυτικής

πόλεων οί γυναίκες καί ειδικότερα οί χήρες είχαν τή δυνατότητα νά ασκοῦν ἀνεξάρτητα ποικίλα ἐπαγγέλματα, καί ὄχι μόνο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν διατροφὴ καί τὴν ἔνδυση μικρεμπόριο⁶⁵. Ἐτσι π.χ. στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν συντεχνιῶν τῶν ἐτῶν 1296-1313, συνάγεται ὅτι πολλὲς γυναίκες ἐργάζονταν ὄχι μόνον ὡς μοδίστρες, κλώστρες, ἔμποροι ὑφασμάτων, ταβερνιάρισσες, πανδοχεῖς, ιδιοκτῆτριες ξενώνων καί ὑπηρετίες, ἀλλὰ καί ὡς χρυσοχόοι καί κηροποιοί⁶⁶, δύο ἐπαγγέλματα ἰδιαίτερα σημαντικά, μὲ αὐξημένες εὐθύνες ποὺ προϋπέθεταν τὸν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας ἢ ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἀντίστοιχου διακρατικοῦ ἐμπορίου⁶⁷. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. ἀναφέρονται γυναίκες, ὄχι πάντοτε χήρες, ποὺ συνήπταν ἐμπορικὰ συμβόλαια⁶⁸, ἀσκοῦσαν ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων, ἦταν μέτοχοι σὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις⁶⁹ καί σὲ πλοιοκτησίες. Πιὸ συχνὰ βέβαια οἱ γυναίκες τῶν δυτικῶν πόλεων ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ὑφαντικὴ καί τὴ μεταξοτεχνία· στὴν περίπτωσιν αὕτῃ μποροῦσαν νά συντηροῦν ἐργαστήρια μὲ ἀρκετὰ πολυάριθμο προσωπικό, μὲ εἰδικευμένες καί μαθητευόμενες ἐργάτριες, ὅπου οἱ ὄροι ἐργασίας καί οἱ ἀμοιβαῖες ὑποχρεώσεις καθορίζονταν μὲ ἀκριβεία ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς κάθε πόλης⁷⁰. Ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴ βιοτεχνία καί τὸ ἐμπόριο σημαίνει ὅτι εἶχαν δικαιώματα «πολίτη», γιατί, σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τῶν δυ-

Εὐρώπης. Ἰδιαίτερα ἐξετάζονται τὰ δικαιώματα καί οἱ δραστηριότητες τῶν χηρῶν - γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς χήρας βλ. κυρίως σ. 148-149. Βλ. ἐπίσης EDITH ENNEN, *Die Frau in der mittelalterlichen Stadtgesellschaft Europas*, *Hansische Geschichtsblätter* 98 (1986) 1-22. D. NICHOLAS, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, σ. 612.

65. Πρβλ. A. HIGOUNET, *La femme du moyen âge en France dans la vie économique et sociale*, *Histoire mondiale de la femme*, τ. Β', Παρίσι 1966, σ. 154 κέ., σ. 165: συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴν παραγωγὴ καί στὴ διακίνησις εἰδῶν διατροφῆς στὴ Γαλλίᾳ τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα.

66. D. NICHOLAS, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, σ. 612.

67. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ χρυσοχόου συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὴν κοπὴ τῶν νομισμάτων καί τὶς συναλλαγές· γι' αὐτὸ ὑπῆρχε ἔλεγχος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὥστε νά ἀποτραπῇ τυχὸν αἰσχροζήρδια ἢ καί παραχάραξη: πρβλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Commerce et monnaie en Serbie au XIVe siècle. Le témoignage du Zakonik d'Étienne Duchan*, *Χρῆμα καί ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων 13ος-15ος αἰ.* Διεθνὲς Συμπόσιο Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν / ΕΙΕ. Πρακτικά, (ὑπὸ ἐκτύπωσιν): πρβλ. τὰ ἄρθρα τοῦ Ζάκονικ P168-170/ B163-166/A158-161. Ἐξ ἄλλου τὸ ἐμπόριο τοῦ κεριῦ, περιορίστην τότε στὴ Δύση, ἐντασσόταν σὲ ἓνα ἐκτεταμένο ἐμπορικὸ δίκτυο βασισμένο σὲ διακρατικὲς συμφωνίες, μὲ κύριους παράγοντες τὴ Βενετία καί τὴ Γένουα: βλ. ἐνδεικτικὰ F. PEGOLOTTI, *La pratica della mercatura*, ἔκδ. Evans, Cambridge Mass. 1936, σ. 42, 43.

68. Πρβλ. M. BALARD, *La Romanie génoise (XIIe-début XVe siècle)*, Γένουα 1978, σ. 517: στὰ γενουατικά ἀρχεῖα τῆς ἐποχῆς, σὲ 202 ἐμπορικὰ συμβόλαια, ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸ 3,1% τῶν τότε ἐπενδύσεων, ἀναφέρονται γυναίκες, οἱ ὁποῖες ἐνεργοῦσαν ἢ στὸ ὄνομα τοῦ συζύγου τους ποὺ ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴ Γένουα, ἢ ὡς χήρες καί κηδεμόνες τῶν ἀνήλικων παιδιῶν τους, ἢ σπανιότερα ὡς ἀνεξάρτητα ἄτομα.

69. EDITH ENNEN, *Frauen im Mittelalter*, κυρίως σ. 151. (βλ. εἰς. 2).

70. Ὁ. π., σ. 159 κέ.

τικῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς, δὲν μπορούσε κανεὶς νὰ ἔχει ἐμπορικὲς δραστηριότητες, ἂν δὲν ἦταν πολίτης μιᾶς πόλης, μὲ τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις πού τοῦτο συνεπαγόταν – ἃς σημειωθῇ ὅτι ἡ διαμονὴ σὲ μιὰ πόλη δὲν παρείχε αὐτόματα στὸ ἄτομο καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη, ιδιότητα πού οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε προνόμιο τὸ ὁποῖο ἀποκοτοῦσε ἂν πληροῦσε ὁρισμένες προϋποθέσεις. Εἶναι ἐπομένως πολὺ σημαντικό ὅτι πολλὲς γυναῖκες πού εἶχαν οἰκονομικὴ δραστηριότητα ἀναφέρονται ρητὰ στὶς πηγὲς καὶ σὲ ἐγγράφα τῆς ἐποχῆς ὡς *cives* καὶ στὴν περίπτωση πού ἐργάζονταν μαζί μὲ τὸν ἄνδρα τους ὡς *concives*⁷¹. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις οἱ γυναῖκες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ δικαιοπρακοῦν καὶ νὰ συναλλάσσονται, ἀκόμη καὶ νὰ εἶναι μέλη συντεχνιῶν καὶ πρέπει νὰ τονιστῇ ὅτι ἡ ἔνταξη στὴ συντεχνία παρείχε αὐτόματα δικαιοπρακτικὴ ἀρμοδιότητα καὶ συμμετοχὴ στὶς ἐλευθερίες τῆς πόλης.

Ἐπομένως στὴ Δύση στὸν ὕστερο Μεσαίωνα ἡ γυναίκα καὶ ἰδιαίτερα ἡ χήρα, συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὴν οἰκονομία καὶ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ φαίνεται ὅτι ἡ ἐργασία τῆς ἔντασσόταν σὲ καθορισμένα θεσμικὰ πλαίσια. Πατὶ ἡ ταχεία ἀνάπτυξη τῶν πόλεων σὲ ἀνεξάρτητες κοινότητες, ἰδιαίτερα στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπῃ καὶ τὴ Βόρεια Ἰταλία, ἔθεσε αὐτόματα ὁρισμένα προβλήματα ὁργάνωσης καὶ ἐπέβαλε τὴ θέσπιση κανόνων γιὰ τὶς διάφορες οἰκονομικὲς δραστηριότητες. Ἐπομένως δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ παραχώρηση συγκεκριμένων προνομίων ἢ γιὰ σιωπηρὴ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴν ἐξουσία συγκεκριμένων δραστηριοτήτων τῶν γυναικῶν, οὔτε μόνο γιὰ τὴν βαθμιαία προσαρμογὴ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν καὶ τῆς ἐξελισσόμενης κοινωνίας· πρόκειται γιὰ τὴν διαμόρφωση καθεστῶτος ἐλεύθερων ἀτόμων τῶν πόλεων (πρβλ. τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση: *Stadtluft macht frei*, ὁ ἀέρας τῆς πόλης ἐλευθερώνει), πού ὁργάνωναν αὐτόνομα τὴ λειτουργία τῶν ποικίλων ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν δραστηριοτήτων τους⁷². Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὴ Δύση.

Ἡ χήρα κλῶστρια στὴ Σερβία. Μετὰ τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναφορὰ στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς γυναίκας στὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση, μπορούμε, ἐξετάζοντας τὴν περίπτωση τῆς χήρας κλῶστριας στὴ Σερβία, νὰ ὑποθέσουμε μὲ πολλὴ πιθανότητα ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσης εἶχε ἤδη διαμορφωθῇ μιὰ πραγματικότητα, τὴν ὁποία τὸ Ζάκονικ κωδικοποίησε ἢ ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ Ζάκονικ ἀντιμετώπισαν τὴν περίπτωσιν ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ἀνάλογες ρυθμίσεις καὶ πρακτικὲς τοῦ Βυζαντίου καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα συστήματα τῶν δυτικῶν πόλεων. Ἀλλωστε οἱ δυτικὲς ἐπιδράσεις στὴν οἰκονομία εἶχαν ἐνισχυθῇ ἀπὸ τὴ δραστηριότητα καὶ

71. Ὁ. π., σ. 180-181.

72. Πρβλ. CH.-O. CARBONELL et coll., Une histoire européenne de l'Europe, σ. 245-247.

τήν ενεργό παρουσία δυτικών εποίκων και εμπορών στα σερβικά εμπορικά κέντρα.

Τίθεται όμως το ερώτημα γιατί από όλα τα επαγγέλματα ο Κώδικας αναφέρεται μόνο στην κλώστρια και ειδικά στη χήρα; Κι ακόμη τί σημαίνει κοινωνικά ότι ήταν ελεύθερη και γιατί συγκρίνεται ή κοινωνική της υπόσταση με την ελευθερία του ιερέα; Η ειδική αναφορά στην κλώστρια ανταποκρίνεται στη σημασία που απέδιδαν τότε στη Σερβία στη συγκεκριμένη βιοτεχνική εργασία, την οποία η χήρα βιοτέχνης μπορούσε να ασκεί αυτοδύναμα, όπως συνέβαινε σε αντίστοιχες περιπτώσεις στο Βυζάντιο και στη Δύση. Έξ άλλου, όπως ήδη ειπώθηκε, η αναφορά στο Ζάκονικ, σε ένα δηλ. θεμελιώδες νομικό κείμενο της Σερβίας, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η χήρα κλώστρια είχε κάποια νομική κατοχύρωση και κοινωνική υπόσταση. Μπορούμε ακόμη με κάθε επιφύλαξη να υποθέσουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις είχε τη δυνατότητα να διαδεχθῇ τὸν ἄνδρα της στη συγκεκριμένη εργασία και να συνεχίσει κατὰ τὴ χρεία της τὸ ἔργο του, π.χ. ἕνα ἐργαστήριο-κλωστήριο, ὅπου πιθανῶς ἐργαζόταν προηγούμενως κάτω ἀπὸ τὴν εὐθύνη του, ὅσο ἐκεῖνος ζοῦσε. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εὐσταθῇ, τοῦτο σημαίνει ὅτι στὴ Σερβία τοῦ 14ου αἰ. ἡ χήρα κλώστρια εἶχε ἴσως τὸ δικαίωμα νὰ κληρονομήσει καὶ νὰ συνεχίσει τὴν ἐργασία τοῦ ἀνδρα της, ὅπως συνέβαινε σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις στὶς δυτικὲς πόλεις.

Ἀλλὰ ἡ διάταξη τοῦ Κώδικα τονίζει ὅτι ἡ χήρα κλώστρια ἦταν *ἐλεύθερη*. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ σημασία καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας εἶναι χρήσιμο νὰ ἐπενθυμίσω τὶς βασικὲς συνιστώσες στὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, πού στὸ μεσαιωνικὸ Σερβικὸ κράτος παρουσίαζε πολλὲς ἀντιθέσεις. Ἀπὸ τὸν Κώδικα καὶ ἄλλες πηγὲς τῆς ἐποχῆς διαπιστώνεται μὲ σαφήνεια ἡ συνύπαρξη διαφορετικῶν κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ὁμάδων καὶ διαφορετικῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συστημάτων, γεγονὸς πού ὀφείλεται στὴν παραδοσιακὴ δομὴ τῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ συγκυρία καὶ τὶς νέες οἰκονομικὲς συνθήκες. Ἀπὸ τὴ μιὰ δηλ. ὑπῆρχαν οἱ ἄρχοντες μεγάλοι γαιοκτῆμονες, λαϊκοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοί, κάτοχοι μεγάλων κτημάτων κατὰ πλήρη κυριότητα (*baština*) μὲ ἐξαρτημένους χωρικοὺς καὶ δούλους, ὅπου ἡ ὅλη ὀργάνωση, παρὰ τὴν προσπάθεια παρέμβασης καὶ ἐλέγχου ἐκ μέρους τοῦ κράτους, περιεῖχε σαφῆ φεουδαρχικὰ στοιχεῖα· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὑπῆρχαν οἱ ἀνεξάρτητοι χωρικοὶ-ἐλεύθεροὶ καλλιεργητές, πού εἶχαν καὶ αὐτοὶ τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα νὰ κατέχουν γῆ κατὰ πλήρη κυριότητα (*baština*)⁷³.

73. Βλ. ἀναλυτικὰ ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Τὸ Ζάκονικ τοῦ Στέφανου Δουσάν· ἔκφραση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομίας τῆς Σερβίας τὸν 14ο αἰ., *Βυζαντινά* 21 (2000) κυρίως σ. 296 κέ., 300 κέ., μὲ τὴ βιβλιογραφία.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς σαφῶς διακριτὲς κοινωνικὲς ὁμάδες, στὸν Κώδικα ἀναφέρονται ρητὰ πόλεις (*gradi*) καὶ χωριά (*sela*) ἀνεξάρτητα, πού δὲν ἀνήκαν στὴ μεγάλη γαιοκτησία καὶ ὅπου κατοικοῦσαν ἔμποροι καὶ τεχνίτες, ἐργάτες καὶ χωρικοί. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 13ου καὶ κυρίως τὸν 14ο αἰ., μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Σερβίας καὶ τὴ διείσδυση δυτικῶν οἰκονομικῶν παραγόντων, οἱ πόλεις ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται ὡς αὐτόνομες οἰκονομικὲς μονάδες καὶ ὅτι τότε δημιουργήθηκαν νέα ἐμπορικὰ κέντρα καὶ ἀγορές, κυρίως κοντὰ στὰ μεταλλεῖα. Στὰ ἐμπορικὰ αὐτὰ κέντρα, πού τότε δημιουργήθηκαν ἢ ἀναπτύχθηκαν, οἱ κάτοικοι, Σέρβοι ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ξένοι ἔμποροι καὶ ἔποικοι, εἶχαν ἓνα προνομιακὸ καθεστῶς, κατοχυρωμένο ἀπὸ τὸ κράτος. Τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, οἱ πόλεις καὶ τὰ χωριά ἐντάσσονταν βέβαια διοικητικὰ στὸ κρατικὸ διοικητικὸ σύστημα μὲ ὅλες τὶς υποχρεώσεις πού αὐτὸ συνεπαγόταν⁷⁴, εἶχαν ὅμως δική τους ὄντοτητα, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ. Εἶχαν τὶς δικές τους δομὲς καὶ τὴ δική τους ἐμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα καὶ σημαντικὰ προνόμια, πού ἡ οἰκονομία τῆς χώρας καὶ ἄλλες πολιτικὲς σκοπιμότητες εἶχαν ἐπιβάλλει καὶ ἐνισχύσει, εἴτε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση προτύπων τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς παρουσίας δυτικῶν ἐποίκων, εἴτε ἐξ αἰτίας τῆς ἐνσωμάτωσης στὸ Σερβικὸ κράτος βυζαντινῶν-ἐλληνικῶν περιοχῶν μὲ τὴν προϋπάρχουσα οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους δομὴ. Οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων-ἐμπορικῶν κέντρων ἦταν ἐλεύθεροι, εἴτε ἦταν ἔμποροι καὶ βιοτέχνες, εἴτε ἐργάτες καὶ χωρικοί, καὶ δὲν ἐντάσσονταν στὸ σύστημα τῆς μεγάλης γαιοκτησίας καὶ τῶν ἐξαρτημένων χωρικῶν⁷⁵. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Κώδικας τοὺς ὀνομάζει «πολίτες» (ὁ ὅρος εἶναι *gratsanin*⁷⁶, ἀπὸ τὴ λέξη *grad* πού σημαίνει πόλη), χρησιμοποιεῖ δηλ. ὅρο ἀντίστοιχο μὲ τὸν ὅρο *civis*, πού, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, μαρτυρεῖται στὶς δυτικὲς πηγές. Τοῦτο βέβαια δὲν σημαίνει ὅπωςδήποτε ὅτι ὁ ὅρος εἶχε στὴ Σερβία τὸ ἴδιο εἰδικὸ βάρος ἀπὸ ἄποψη οἰκονομικῆς αὐτονομίας καὶ κοινωνικῆς ὑπόστασης μὲ τὸν ἀντίστοιχο ὅρο τῶν πόλεων τῆς Δύσης.

Ἀνάμεσα στὶς βιοτεχνικὲς ἐργασίες τῶν σερβικῶν πόλεων ἦταν καὶ ἡ ὑφαντικὴ. Ἡ γενικότερη οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴ Σερβία τοῦ 14ου αἰ. ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὸς ὁ τομέας τῆς βιοτεχνίας, μὲ δεδομένη τὴ ζήτηση στὶς διεθνεῖς ἀγορές, ἦταν ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένος. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν ὅτι στὰ ἐμπορικὰ κέντρα ὑπῆρχαν ἐργαστήρια ὑφαντικῆς, στὰ ὁποῖα θὰ ἐργάζονταν καὶ γυναῖκες, καθὼς ἡ ὑφαντικὴ καὶ οἱ συναφεῖς εἰδικότητες ἦταν κατ' ἐξοχὴν γυναικεῖα ἀσχολία. Γνωρίζουμε ἐξ ἄλλου ὅτι του-

74. Ζάκονιχ, ἀρθρα PAB 63, P157/A147/B152, P178/B174.

75. Βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Τὸ Ζάκονιχ τοῦ Στέφανου Δουσάν, σ. 304-306.

76. Ζάκονιχ, ἀρ. PAB 63 ν.α.

λάχιστον στα μεγάλα κέντρα της Σερβίας είχε αρχίσει να οργανώνεται ή βιοτεχνική παραγωγή και είχαν διαμορφωθεί κάποια θεσμικά πλαίσια⁷⁷ και ότι υπό την επίδραση του δυτικού παράγοντα είχαν αρχίσει να συγκροτούνται συντεχνίες⁷⁸. Αλλά η σημερινή κατάσταση της έρευνας δεν παρέχει στοιχεία για να υποστηρίξουμε ότι οι ύφαντες και οι ύφάντριες είχαν οργανωθεί σε συντεχνίες, όπως συνέβαινε στη Δύση και ίσως στο Βυζάντιο⁷⁹.

Το Ζάκονικ τονίζει, όπως είπαμε, ότι η χήρα κλώστρια ήταν ελεύθερη, έπομένως δεν μπορούσε να είναι εξαρτημένη χωρική ή δούλη. Αν κρίνουμε από τα συστήματα στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, όπου η συμμετοχή των κατοίκων εμπόρων και βιοτεχνών στην οικονομία της πόλης τους παρείχε τα δικαιώματα του πολίτη και τις ελευθερίες της πόλης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και στην περίπτωση της Σεργίδας κλώστριας, η ελευθερία της συνδέεται με τη συμμετοχή της στην βιοτεχνική παραγωγή της πόλης όπου κατοικούσε και εργαζόταν.

Ο Κώδικας παρομοιάζει την κοινωνική υπόσταση της χήρας κλώστριας με την ελευθερία του ιερέα. Η σύγκριση αυτή δεν γίνεται βέβαια για να της προσδώσει κύρος, αλλά για να προσδιορίσει το περιεχόμενο της ελευθερίας της, που προφανώς δεν ήταν απεριορίστη, αλλά καθοριζόταν από κάποιους όρους, τους ίδιους που καθόριζαν και την ελευθερία του ιερέα. Οι σχετικές με τον ιερέα διατάξεις του Κώδικα (P31, 65 /A38-39 /B32-33) μπορούν να διαφωτίσουν το θέμα⁸⁰: σ' αυτές αναφέρεται ρητά ότι οι ιερείς είχαν το δικαί-

77. "Ετσι π.χ. στο Novo Brdo, το πιο σημαντικό μεταλλευτικό και εμπορικό κέντρο της Σερβίας, ειδικός νόμος καθόριζε όχι μόνο την όλη διαχείριση των μεταλλείων (ή εξμετάλλευση των μεταλλείων του Novo Brdo χρονολογείται από το 1326), αλλά και την οργάνωση της πόλης και τις τιμές των βιοτεχνικών εργασιών, πράγμα που υποδηλώνει μία προσπάθεια συστηματοποίησης, έλεγχου αλλά και προστασίας της εργασίας των βιοτεχνών. Πιά την έκδοση του κειμένου (που χρονολογείται το 1412 αλλά αναπαράγει παλαιότερο κανονισμό), βλ. N. RADOJČIĆ, *Zakon o rudničima despota Stefana Lazareviča* (Ο νόμος για τα μεταλλεία του δεσπότη Στέφανου Λαζάρεβιτς), Βελιγράδι 1962. Πρβλ. DEŠANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle, Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, II, Αθήνα 1972, σ. 171.

78. Αρχικά οι συντεχνίες των εμπόρων και των βιοτεχνών, που ήταν ολιγαρχίες, οργανώνονταν με βάση την εθνικότητα ή τη θρησκεία και όχι το επάγγελμα. Με εξαίρεση τους μεταλλωρύχους, που οργανώθηκαν νωρίς με πρότυπο την αντίστοιχη οργάνωση της Κεντρικής Ευρώπης, οι πραγματικές επαγγελματικές συσσωματώσεις θα εμφανιστούν αργότερα: πρβλ. F. W. CARTER, *Urban development in the Western Balkans 1200-1800, A Historical Geography of the Balkans*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη-Σάν Φρανσίσκο 1977, σ. 173-174. DEŠANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *ό.π.*, σ. 169, 173.

79. Βλ. τον σχετικό προβληματισμό παραπάνω, σ. 156 και σημ. 27.

80. D. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Prilog proučavanju sveštenstva u srednjovekovnoj Srbiji* (Προσθήκη στη μελέτη του κλήρου στη μεσαιωνική Σερβία), *Godisnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu* 11/1 (1968), σ. 51-61.

ωμα νά ἔχουν γῆ κατὰ πλήρη κυριότητα (baština) καὶ ὅτι αὐτοὶ ἦταν ἐλεύθερα ἄτομα. Γενικά ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Κώδικα προκύπτει ὅτι τὸ δικαίωμα κατοχῆς γῆς κατὰ πλήρη κυριότητα προϋπέθετε πάντοτε τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία. Ὅμως τὸ Ζάκονικ προσθέτει ὅτι «κανέννας ἱερέας δὲν μπορεῖ νά ἐγκαταλείψει τὸν κύριό του (gospodar)» καὶ παράλληλα τονίζει ὅτι «ἂν ὁ ἱερέας κατέχει γῆ κατὰ πλήρη κυριότητα, ὁ κύριος τῆς περιοχῆς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νά τὸν ἐκδιώξει, ἀφοῦ εἶναι ἐλεύθερο ἄτομο». Αὐτὰ τὰ μέτρα ἐξασφάλιζαν ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξιοπρεπῆ διαβίωση τοῦ κατώτερου κλήρου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν παραμονὴ τῶν κληρικῶν στὴν περιοχὴ πού ἱερουργοῦσαν, ἐπομένως τὴν ἀπρόσκοπτη στελέχωση τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν. Διερωτῶμαι ἂν καὶ στὴν περίπτωσι τῆς κλώστριας ἴσχυαν οἱ ἴδιοι ὅροι, ἂν δηλ. αὐτὴ ἡ ἐλευθερία τῆς ἔδινε τὸ δικαίωμα νά κατέχει κατὰ πλήρη κυριότητα κάποιο περιουσιακὸ στοιχεῖο, π.χ. μιὰ βιοτεχνία, καὶ ἀκόμη ἂν, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν ἱερέα, κανεὶς δὲν μπορούσε νά τὴν ἐκδιώξει, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια δὲν μπορούσε νά φύγει ἀπὸ τὴν περιοχὴ πού ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν⁸¹.

Πάντως ἡ εἰδικὴ διάταξι γιὰ τὴν κλώστρια δείχνει μὲ σαφήνεια τὴν ιδιαίτερη σημασία πού ἀπέδιδε τὸ κράτος στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς βιοτεχνίας καὶ τὴ δυνατότητα πού εἶχε ἡ γυναίκα, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, νά ἀσκεῖ αὐτόνομα αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα. Τοῦτο βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι μόνον οἱ χῆρες κλώστριες μπορούσαν νά ἐργάζονται ἐπαγγελματικά, ἀλλ' ὅτι μόνον αὐτὲς εἶχαν ἀνεξάρτητο ἐπάγγελμα, γιατί προφανῶς ὅσες παντρεμένες ἀσκοῦσαν τὴν ὑφαντικὴ θὰ ἐργάζονταν ὑπὸ τὴν προστασία καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ ἀντρα τους. Οἱ πηγὲς δὲν παρέχουν στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῆς χήρας κλώστριας. Ἐμμεσὰ βέβαια μπορούμε νά συμπεράνουμε ὅτι ἐφόσον ἀσκοῦσε αὐτόνομα ἐπάγγελμα εἶχε ὀρισμένα δικαιώματα, πού ἀφοροῦσαν στὶς συναλλαγές, ἀλλὰ καὶ ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὸ δημόσιο.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι ἂν στὴ Σερβία αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ γυναῖκες μπορούσαν νά ἀσκοῦν καὶ κάποιο ἄλλο ἐπάγγελμα καὶ ποιά ἦταν ἡ θέση τους στὴν παραγωγικὴ διαδικασίᾳ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κώδικας δὲν ἀναφέρεται σὲ ἄλλα γυναικεῖα ἐπαγγέλματα δὲν ἀποκλείει ὅποσδήποτε τὴν ὑπαρξὴ τους.

81. Ὡς σημειωθῇ ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, γιὰ λόγους πολιτικούς καὶ κοινωνικο-οἰκονομικούς, παρατηρεῖται μεγάλῃ κινητικότητα καὶ τάσι φυγῆς τῶν πτωχότερων κυρίως κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ γι' αὐτὸ τὸ κράτος ἔπαιρνε ὀρισμένα μέτρα γιὰ νά ἐμποδίσει τὴ διαρροὴ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ. Βλ. στὸ Ζάκονικ τὰ ἀρθρα P93,140-141/A95,129-130/B90,135-136, γιὰ τὰ μέτρα πού ἔλαβε τὸ κράτος γιὰ νά ἀποτρέψει τὴ φυγὴ, καθὼς καὶ τὶς αὐστηρὲς ποινὲς γιὰ τοὺς παραβάτες πού δέχονταν φυγάδες. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὸ συλλογικὸ ἔργο *Migration in Balkan History*, Βελιγράδι 1989, τὰ ἀρθρα τῶν Dr. DRAGOJLOVIC (σ. 61 κέ.), B. KREKIC (σ. 67 κέ.), R. SAMARDŽIC (σ. 77 κέ.). Πρβλ. MARIA ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Ἡ δημογραφικὴ κατάστασι ἀστικῶν κέντρων τῶν κεντρικῶν Βαλκανίων (15ος-16ος αἰ.), *Βυζαντινὰ* 18 (1998) 35.

Μια πρώτη πρόχειρη έρμηνεία θα ήταν ότι ύπηρχαν πιθανώς γυναίκες που εργάζονταν βοηθητικά κοντά στον άντρα τους, αλλά δεν είχαν κατά νόμο τη δυνατότητα να συμμετέχουν αυτόνομα σε άλλους κλάδους της βιοτεχνίας. Τò θέμα πάντως απαιτεί διερεύνηση.

Από όσα ειπώθηκαν γίνεται φανερό ότι οι κοινωνίες στο Μεσαίωνα δεν ήταν στατικές: υφίσταντο διαρκή εξέλιξη και είχαν τη δυνατότητα προσαρμογής στις απαιτήσεις των καιρών. Σ' αυτή την εξέλιξη ο 11ος αϊ. αποτελεί σταθμό και για τò Βυζάντιο και για τή Δύση και σηματοδεύει τήν απαρχή μεγάλων κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών⁸² που κορυφώνονται στον ύστερο Μεσαίωνα, εποχή πλούσια σε ζυμώσεις και αλλαγές στη δομή της κοινωνίας και στην οικονομία. Στο Βυζάντιο, κράτος με μακρό ιστορικό βίο και οργάνωση και με συνέχεια στην ιστορική παράδοση, οι αλλαγές αυτές ακολουθούν μια εξελικτική πορεία, με τις αναγκαίες προσαρμογές και με ρυθμούς που αναμφισβήτητα έγιναν ταχύτεροι τούς τελευταίους αιώνες, αλλά χωρίς μεγάλες κοινωνικές ανατροπές, παρά τήν πολιτική αναστάτωση. Στη Δυτική Ευρώπη οι εξελίξεις είναι περισσότερο έντυπωσιακές και μεταβάλλουν ουσιαστικά τή δομή των κοινωνιών, διαμορφώνουν νέους θεσμούς και νέα κέντρα και αναδεικνύουν νέους οικονομικούς παράγοντες. Οι νέες συνθήκες επηρέασαν και τή θέση της γυναίκας: τὰ δικαιώματα και οι δραστηριότητές της αυξήθηκαν ανάλογα με τις ανάγκες της κοινωνίας και της οικονομίας της εποχής.

Στό Σερβικό κράτος, κράτος με σχεδόν δύο αιώνων ανεξάρτητο πολιτικό βίο, οι δραστηριότητες της γυναίκας ήταν πολύ περιορισμένες, συγκριτικά με τò αντίστοιχο φαινόμενο στο Βυζάντιο και στη Δύση: στη Σερβία δεν μαρτυρείται, τουλάχιστον με τὰ σημερινά δεδομένα της έρευνας, ή ποικιλία των επαγγελμάτων που οι γυναίκες στο Βυζάντιο μπορούσαν να ασκούν αυτόδύναμα, ούτε ή θεσμική κατοχύρωση και οργάνωση της επαγγελματικής δραστηριότητας των γυναικών των δυτικών πόλεων. Όσοσο, αυτή τήν εποχή της άκμης ένυπάρχει ή δυναμική μιας γενικότερης εξέλιξης, τήν οποία μετά τò θάνατο του Δουσάν (1355) ανέκοψε ή πολιτική διάσπαση και τελικά ή τουρκική κατάκτηση.

82. Ο GUSTAVE COHEN, *Histoire du Moyen Age*, VIII, σ. 196, χαρακτηρίζει τόν 11ο αϊ. ως "l'âge des genèses", και όρισμένοι τοποθετούν στον 12ο αϊ. μια πρόωμη αναγέννηση, μιά «πρώτο-αναγέννηση»: βλ. π.χ. H. HASKINS, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass. 1927. EVA MATHEWS SANFORD, *The Twelfth Century Renaissance or Proto-Renaissance*, *Speculum* 26 (1951) 635-642.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

CFHB : Corpus Fontium Historiae Byzantinae.

DOP : Dumbarton Oaks Papers.

JÖB : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.

JGR : Ι.-Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, I-VIII, Ἀθήνα 1931.

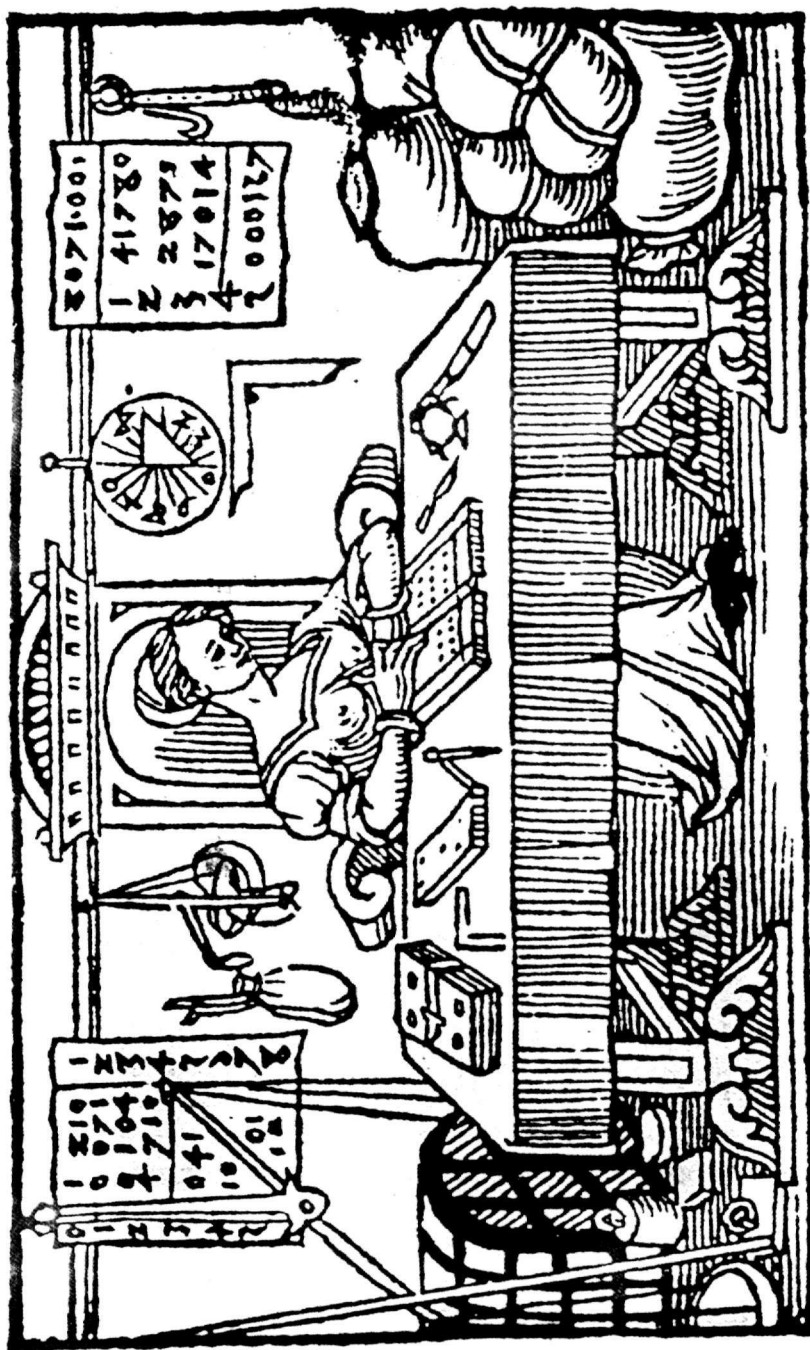
MM. : Fr. MIKLOSICH - I. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Βιέννη 1860-1890.

PG : MIGNE, *Patrologia Graeca*.

REB : Revue des Études Byzantines.

*Παράσταση γριᾶς πὺν πωλεῖ κάποιο ὑγρὸ σὲ δοχεῖα (Μονὴ Βλαχέρνας Ἀθῶας)
(Τὴ φωτογραφία παραχώρησε
ἡ ἐπίτιμος ἔφορος Κυρία Μυρτάλη Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου).*

Παράσταση γυναίκας έμπόρου (Αντική Ευρώπη – ύστερος Μεσαίωνας)
(βλ. Edith Ennen, Frauen im Mittelalter)

RÉSUMÉ

LA CONTRIBUTION DE LA FEMME À L'ÉCONOMIE DU MOYEN ÂGE TARDIF (Le cas de la filandrière serbe)

L'article No 64 du «Zakonik», du Code des Lois d'Étienne Duchan (1349 et 1354), stipule «*Que la filandrière restée veuve soit libre tout comme le prêtre*». Cette disposition, l'unique du Zakonik concernant une femme et même en rapport avec un métier, pose des questions d'ordre économique et social, d'autant plus qu'elle émane d'un texte juridique de grande importance (p. 147sq.).

L'auteur place le cas de la filandrière dans son contexte socio-économique. La Serbie a connu à cette époque un grand essor économique, dû essentiellement à l'exploitation des mines; les possibilités commerciales qui en découlent ont attiré l'intérêt des villes marchandes étrangères. L'importation des produits miniers dans les marchés européens a été suivie par celle d'autres produits serbes, parmi lesquels étaient les tissus. Dans ces conditions la disposition sur la finandrière veuve acquiert une importance particulière (p. 149-150). L'étude du statut de la femme, et surtout de la veuve, à Byzance et en Europe occidentale au moyen âge tardif contribuerait à mieux interpréter le cas de la filandrière et à scruter les éventuelles influences que d'autres sociétés et systèmes économiques ont exercé sur ce point en Serbie.

À **Byzance**, au cours de son histoire millénaire, le statut de la femme a évolué, en particulier depuis la fin du XIe siècle —grand tournant dans l'histoire de Byzance— et à l'époque des Paléologues, en raison de grands changements politiques et de nouvelles conditions économiques. Les femmes de l'aristocratie, propriétaires de grands domaines, ont eu une importante activité économique; elles géraient personnellement leur fortune et participaient à des entreprises commerciales. Les femmes de la classe moyenne et inférieure pouvaient exercer divers métiers, en particulier ceux concernant la nourriture et l'habillement (p. 150-154, 158-159). Mais le métier le plus fréquent concernait le tissage et les travaux adjacents, occupation traditionnelle des femmes dans toutes les époques et sociétés, laquelle selon les circonstances a évolué en métier — un métier même bien organisé (p. 154-157). La femme pouvait encore devenir médecin (ιατροίνα, ιατροαίνα), un métier bien respecté, qui lui attribuait certains droits exceptionnels (p. 157-158). Quant aux

veuves, aristocrates, bourgeoises ou paysannes, elles se voyaient avoir, après la mort de leur mari, des droits et des responsabilités économiques augmentées: la veuve mère de famille, à part ses activités commerciales, avait le droit de gérer sa propre fortune et celle de ses enfants. La paysanne veuve était légalement considérée comme chef de famille (contrairement à la femme mariée qui ne figurait jamais en tête d'un ménage) et avait de droits et d'obligations reconnus par le fisc (p. 159-162). En somme, à Byzance au moyen âge tardif, la femme, malgré les différences entre classes sociales, entre centre et périphérie, entre ville et campagne, avait la possibilité d'exercer divers métiers et de prendre part actif à la production et à l'économie de l'Empire. Cependant, elle n'avait pas de perspective de promotion sociale basée sur sa profession et ne pouvait pas assumer une fonction publique ni devenir juge ou banquier (p. 162).

En **Occident**, à partir du XIe-XIIe s., la croissance démographique, les progrès techniques, le grand développement du commerce et l'essor des villes, ainsi que les guerres sans répit qui ont réduit l'activité des hommes, ont influencé le statut de la femme. Dans les villes, les femmes exerçaient divers métiers, faisaient du commerce, entretenaient des boutiques - ateliers de tissage dans la plupart des cas; les conditions de leur travail étaient bien précisées par les autorités de la ville. Quant aux veuves, elles avaient acquis certains droits qu'elles n'avaient pas du vivant de leur mari; dans certaines villes existaient même des lois déterminant le «droit de la veuve». La participation de la femme, mariée ou veuve, à l'artisanat et au commerce lui donnait le droit de «citoyen» (cives). À l'époque en question les habitants des villes jouissaient d'un statut d'hommes libres, le travail et les activités économiques aussi bien des hommes que des femmes étaient régis par des règles précises. Car l'essor rapide des sociétés urbaines ont suscité de façon urgente des problèmes d'organisation et ont nécessité la formation des cadres institutionnels et la réglementation des activités économiques (p. 162-166).

En **Serbie**, à la suite du développement économique du pays et de la présence des colons et des marchands étrangers, certaines villes se sont évoluées en unités économiques indépendantes de la grande propriété et jouissaient d'un statut privilégié. Ses habitants (que le Code appelle *gratsanin* = citoyens), serbes et étrangers, marchands, artisans, ouvriers et paysans, étaient des personnes libres. C'est dans le cadre du statut des villes que l'on doit placer la filandrière veuve. Le *Zakonik* compare sa liberté à celle du prêtre, probablement pour déterminer les conditions de cette liberté. Les dispositions du même texte juridique sur le prêtre nous amènent à penser que la filandrière, après la mort de son mari, avait le droit de posséder une petite fortune (p. ex. la boutique héritée de son mari), que personne ne pouvait la chasser de son travail et que celle-ci ne pouvait pas quitter le lieu où elle vivait et travaillait (p. 166-171).

En conclusion, nous constatons que les sociétés médiévales avaient la possibilité

d'évoluer en raison des exigences du temps. À cette évolution le XIe s., aussi bien à Byzance qu'en Occident, constitue une étape décisive, qui marque le début de grands changements économiques et sociaux. À Byzance, qui avait une longue tradition historique, ces changements se sont effectués à cette époque avec un rythme accéléré mais sans secousse. En Occident, les changements étaient plus profonds: ils ont transformé la structure des sociétés urbaines et ont créé de nouveaux facteurs économiques; ces changements ont entre autres conditionné la place de la femme. En Serbie, les activités des femmes étaient bien limitées, en comparaison avec celles à Byzance et en Occident; en Serbie on n'atteste ni la grande variété de métiers que les femmes pouvaient exercer à Byzance ni l'organisation institutionnelle des villes occidentales (p. 171).

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU